

قدیمی نوغوزلارنىڭ تارىخى ۋە سەنئىتى

نوغوزنامە

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ
مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دولەتى

1. ئۇيغۇر تارىخىي داستانى

2. ئۇيغۇر تارىخىي داستانى

3. ئۇيغۇر تارىخىي داستانى

4. ئۇيغۇر تارىخىي داستانى

بۇ كىتابنىڭ نەشرى ئۈچۈن
قىممەتلىك

بۇ كىتابنىڭ نەشرى ئۈچۈن

قىممەتلىك

بۇ كىتابنىڭ نەشرى ئۈچۈن

قىممەتلىك

بۇ كىتابنىڭ نەشرى ئۈچۈن

ھىللەتلەر نەشرىياتى

بۇ كىتابنىڭ نەشرى ئۈچۈن

قىممەتلىك

بۇ كىتابنىڭ نەشرى ئۈچۈن

مەنەن ئۇيغۇر تىلىدا يازغان ۋە تەرجىمە قىلىنغان

مەنەن ئۇيغۇر

بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا يازغان ۋە تەرجىمە قىلىنغان
مەنەن ئۇيغۇر تىلىدا يازغان ۋە تەرجىمە قىلىنغان

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئابۇپ

مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دولەتى

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتاپخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1980 - يىلى 11 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى

1980 - يىلى 11 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى

قاتتىق قەغەز بۇقاۋىلىمىنىڭ باھاسى: 0.40 يۈەن

ئاددىي بۇقاۋىلىمىنىڭ باھاسى: 0.28 يۈەن

مۇندەرىجە

1. مۇقەددىمە 1

2. ئورۇپ يېزىلىشى 25

3. تەرجىمىسى 40

4. ئىزاھلار 62

5. سۆزلۈك 87

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

«ئوغۇزنامە» ھەققىدە

(مۇقەددىمە ئورنىدا)

1

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە. مىلادى 744-يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ ئورنىغا دەسەپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇلىيە ئىگىزلىگىدە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى (744—840-يىللار)نى قۇردى. مىلادى 9-ئەسىر-نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قەدىمقى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى بەربات بولدى.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋرىدە تۈرك خانلىغىدا قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىغىنى ئىشلىتىپ، بەزى يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان ئىدى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» (گېلې خاقان مەڭگۈ تېشى) ياكى «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلىگە كۈل خاقان مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، «مويۇنچۇر ئىككىنچى مەڭگۈ تېشى» (تالىياتى مەڭگۈ تېشى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ، «توققۇز

ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» (تولۇق ئاتىلىشى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»، «سۇجى مەڭگۈ تېشى»، «سېۋىيىلى مەڭگۈ تېشى» ۋاھاكازالار.

مىلادى 840-يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولغاندىن كېيىن، قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۈچ قىسىمغا بولۇنۇپ غەربكە كوچتى (يەنە بىر قىسىمى چاڭچېڭ سېپىلى ئەتراپىغا بېرىپ ئولتۇر-راقلاشتى). بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىر قىسىمى شىنجاڭنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، خوجو ئىدىقۇتلۇغىنى قۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا تەسىر دائىرىسىنى ھازىرقى قاراشەھەر، كۇچار ئەتراپىغا كېڭەيتتى. قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تارىمى شۇ جايلار-دىكى يەرلىك، بىر قەدەر يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە ئاھالىلەر (قەدىمقى كۇچارلىقلار، قەدىمقى قاراشەھەر-تۇرپانلىقلار ۋە خەنزۇ-لار) نىڭ تەسىرى ئارقىسىدا كوچمەن چارۋىچىلىقتىن يەيدىن-پەي ئولتۇراقلىشىپ دىخانچىلىق قىلىشقا ئۆزگەردى. شەھەر ۋە سودىنى تەرەققى قىلدۇردى ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتە تېز تەرەققى قىلدى.

خوجو ئىدىقۇتلۇغى دەۋرىدە (تەخمىنەن 850-1250-يىللار)، سوغدى يېزىقى ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى قۇم-لۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋردە قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ يېزىق ئارقىلىق نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى ۋە تەرجىمە قىلىندى (ئاساسەن شىنجاڭدا ئەسلىدىن ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر تىلىدىن، جۈملىدىن خەنزۇچىدىن)؛ بۇنىڭ بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلىپ، ئەينى زاماندا، شىنجاڭ ۋە ئورتا ئاسىيا رايونىدا كەڭ

تارقالغان تىلىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

10- ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئىسلام دىنى ئالدى بىلەن شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر رايونىغا تارقىلىپ كىردى، مىلادى 14، 15- ئەسىردە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردا ئومۇم-لاشتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بارا-بارا قوللىنىلىشتىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەرەپ يېزىقى ئالدى.

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، دىنىي بىر تەرەپلىملىك نۇپەيلىدىن، شىنجاڭدىكى غەيرى ئىسلام مىللەتلىرىنىڭ ھەرخىل يازما يادىكارلىقلىرى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ كۆلەمدە ۋەيران قىلىندى. شۇڭا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار كۆپ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە تولىسى دىنىي مەزمۇندىكى (ئاساسەن بۇددا دىنىغا دائىر) نەرسىلەر.

19- ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تارىم ئويمانلىغىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخىئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىكى تىل-يېزىقلار (مەسىلەن، سانسكرىت تىلى ۋە يېزىقى، قەدىمقى خوتەن تىلى ۋە يېزىقى، قەدىمقى كۇچار-قاراشەھەر تىلى ۋە يېزىقى، سوغدى تىلى ۋە يېزىقى، مانى يېزىقى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى قاتارلىقلار) بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار تېپىلدى. تېپىلغان بۇ يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىسىدە، بىزنىڭ قەدىمقى شىنجاڭ تارىم ئويمانلىغىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىل-يېزىقىغا بولغان تونۇ-شىمىز زور دەرىجىدە ئۈستى. بولۇپمۇ، تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر

تىل - يېزىغىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئارقىلىق، بىز قەدىمقى ئۇيغۇرلار غەرىپكە كوچۇپ بارغاندىن كېيىنكى تۇرپان ئويمانلىغىنى مەركەز قىلغان خوجو ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇغىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىق جەھەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىلىپ يەتتۇق.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان، ھازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم يادىكارلىقلار توۋەندىكىلەر: (1) ئەدىبىي ئەسەرلەر: قەدىمقى تورپان خەلق قوشاقلىرى قالدۇقلىرى، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»، سەھنە ئەسىرى «مائىتىرى - سىمىت»، «قۇتاتقۇ بىلىگ» (ۋىنا نۇسخىسى)، ھىكايىلەر توپلىمى «پانچاتانترا» قالدۇغى، «ئېزوپ مەسەلىلىرى» قالدۇغى، «داشاكرما بۇدانائانا مالا نوم بىتىگ» (بۇددا دىنىغا دائىر چوڭ تىپتىكى ھىكايىلەر توپلىمى) قاتارلىقلار: (2) دىنىي يادىكارلىقلار: «ئالتۇن يارۇق»، «ئابدۇرىم كوشۇاردى شاسترى»، «سادداخارما پۇندارىكا سۇترا»، «سەكىز يوكمەك»، «ئاۋاتامساكا سۇترا»، «ۋاجراسچېتىكا سۇترا»، «ئامتابا سۇتۇر»، «ئارىيارا جاۋاۋا - داكا سۇترا»، «ئالقۇ ئايىغ ياۋىز يوللارىغ ئارتۇقراق ئۈز ئارتىداغ... ئۇشنىسلا كىشەنلارنىڭ ئۇشنىش ئاتلىغ دارنى»، «ئالقۇ ئانچولايۇ كەلمىشلەرنىڭ ئۇشنىسلا كىشەنلارنىڭ ئۇشنىش ئاتلىغ كوتىرلىمىش ستاتاپادرا ئاتلىغ ئۆتسۇقسىز دارنى»، «ماخاپايا ئۆتلىسىنى يانتۇرمىش سۇتۇر»، «پىراجنا - ئاپىرامىتا»، «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (يۇقۇرىدىكىلەر بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى مۇخلىس - لىرىنىڭ توۋەنامىسى» (بۇلار مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئېۋانگېلىيۇم»، «سەنت گېئورگىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى»

(بۇلار جىڭجياۋ دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار) قاتارلىقلار، ①؛ (3) تىبابەتچىلىككە دائىرلىرى: «سەددخاسارا» قاتارلىقلار؛ (4) ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر ۋە يىلنامىغا، ئاستىرانومىيىگە دائىر نۇرغۇن ھۆججەتلەر، ئىككى خىل تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى ۋاھاكا زالار. ئۇندىن باشقا خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن مول مەزمۇندىكى ئەل ئەدىبىياتىمۇ ساقلىنىپ قالغان، مەسىلەن، خەلق قوشاقلىرى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى تارىخىي داستانلار ۋە ماقال-تەمسىل قاتارلىقلار. بۇ نۇقتا 11-ئەسىردىكى ئاتاغلىق ئۇيغۇر تىل-ئەدىبىياتچىسى ماخمۇت قەشقىرى تۈزگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ۋە يېقىنقى زاماندا تېپىلغان «تۇرپان قوشاقلىرى توپلىمى» دىمۇ ئەكس ئېتىلىدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى نۇرغۇنلىغان شېئىرلار (ئون مىڭدىن ئېشىپ كەتتى) ئەمەلىيەتتە داستانلاردىن ئېلىنغان پارچىلار ئىكەن، مەسىلەن، ئالىپ توغا ھەققىدىكى بېيىت ۋە ئۇرۇشقا ئاتىلىش مەزمۇنىدىكى شېئىر پارچىلىرى قاتارلىقلار.

2

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تارقالغان، قەھرىمانلارغا ئوقۇلغان نەسىرى شەكىلىدىكى تارىخىي داستان. ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازما نۇسخىسىدىن بىرسىلا بولۇپ، ئۇ

① يەنە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئىسلام دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار، مەسىلەن، «تەزكىرەيى ئەۋلىيا»، «ناخجۇل فارادىس»، «سەرەج-ئال كۈلۈپ»، «باختىيارنامە» قاتارلىقلارمۇ بار.

ھازىر فرانسىيەنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتاپخانىسى»
(Bibliothèque Nationale) دا ساقلانماقتا. نومۇرى Supul tus, 1001.
(يەنى Xefir—ch, Schefer دا يىغىپ ساقلانغان نۇسخا). قوليازما
قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان، ئۇنىڭ
باش ۋە ئاخىرى كەم، چوڭ-كىچىكلىكى 13 × 19 مىللىمېتىر، ھەجىمى
21 ياپراق 42 بەت، ھەر بىر بەتتى 9 قۇر خەتتىن تەشكىل تاپقان.
1-بەتنىڭ 2-قۇرىدىكى «ئۇشبۇ تۇرۇر» دىگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە
بۇقنىڭ رەسمى سىزىلغان، 5-بەتنىڭ 9-قۇرىدىكى «ئۇشبۇ تۇرۇر»
دىگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە قۇرغۇنىڭ رەسمى سىزىلغان، 6-بەتنىڭ
4-قۇرىدىكى «ئۇشبۇ تۇرۇر» دىگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە قىئات (تاق
مۇڭگۈزلۈك ھايۋان) نىڭ رەسمى سىزىلغان.

قوليازما ئىملا جەھەتتە توۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

- (1) يۈمەن سۇلالىسى (13—14-ئەسىر) دىكى باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا ئوخشاشلا "د" بىلەن "ت"، "س" بىلەن "ز"، "ق" بىلەن "غ" كۆپىنچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلگەن.
- (2) "س" بىلەن "ش" پەرقلىنىدۇرۇلگەن ("س" ھەرپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇش ئارقىلىق "ش" ئىپادىلەنگەن).

(3) قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى باشقا يازما يادىكارلىقلارغا ئوخشاش، 1-بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش "ئو (o)" ياكى "ئۇ (ü)" ئومۇمەن "ئو (o)" ياكى "ئۇ (u)" قىلىپ يېزىلغان، يەنى ئالدىغا بىر قىيىق سىزىق قويۇلمىغان.

(4) "ي" بىلەن باشلانغان نۇرغۇن سوزدە، "ي" نىڭ ئورنىدا كۆپىنچە "چە" ("چ") ئوقۇلۇشى كېرەك نى ئىشلەتكەن. بۇ ئالاھىدىلىك، بۇ قوليازمنى كۆچۈرگۈچى "ج" دىئالېكتىدا (ھازىرقى زامان قازاق

تىلغا ئوخشاش) سوزلىشىدىغانلىغىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.
قوليازمىنىڭ تىلى كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا
كىرىدۇ.

قوليازمىنىڭ باش قىسمى كەم بولغاچقا كىتابنىڭ ئەسلى تېمىسى
ئېنىق ئەمەس. بىز ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئۇنى ۋاقتىنچە «ئوغۇز-
نامە» دەپ ئاتاپ تۇردۇق.

«ئوغۇزنامە» نىڭ ئاساسىي ۋەقەلىگى توۋەندىكىچە:

باتۇر ئوغۇز تۇغۇلۇشى بىلەنلا، ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشماي-
دۇ، قىرىق كۈندىن كېيىن، ئۇ چوڭ ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇنىڭ
قىياپىتى غەلىتە بولۇپ، كوك يۈزلۈك، قىزىل ئېغىزلىق، قىزىل كوزلۈك،
ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى تۈك باسقان. ئۇنىڭ پۈتى بۇقىنىڭكىدەك،
بېلى بورىنىڭكىدەك، مورسى يىلۈزىنىڭكىدەك، كوكسى ئېيىقىنىڭكىدەك.
باتۇر ئوغۇز ئادەم ۋە ھايۋانلارنى يالماپ، ئەلگە ئاپەت كەلتۈرگۈچى
قىتات (تاق مۇڭگۈزلۈك يىرتقۇچ ھايۋان) نى ئولتۇرىدۇ. بىر كۈنى
ئوغۇز بىر يەردە، تەڭرىگە تاۋاپ قىلىۋاتقىنىدا، ئاسماندىن بىر شو-
لا چۈشىدۇ، ئۇ شولا ئايدىنمۇ يورۇق، كۈندىنمۇ نۇرلۇق. شولا
ئىچىدە بىر قىز بولۇپ، تەنھا ئولتۇرغان. بۇ قىز شۇنداق گۈزەلكى،
ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى، ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى.
ئوغۇز بۇ قىزغا كويۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنى ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۈچ
ئوغۇل تاپىدۇ، تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇراىنجىسىغا ئاي، كەنجىسىگە
يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويىدۇ.

بىر كۈنى ئوغۇز بىر دەرەخنىڭ كاۋىگىدىكى بىر قىزنى كورۇپ
قالدۇ، بۇ قىزمۇ ئىنتايىن چىرايلىق بولۇپ، "كوزى ئاسماندىنمۇ
كوك، چېچى ئېقىپ تۇرغان سۈدەك، چىشى ئۇنچىدەك ئىدى". ئوغۇز

بۇ قىزغىمۇ ئاشىق بولۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنىمۇ ئوز ئەمرىگە ئالىدۇ.
بۇ ئايالىدىنمۇ ئوچ ئوغۇل تاپىدۇ، ئۇلارغا ئايرىم ئايرىم ھالدا كوك،
تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ ئات قويدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، باتۇر ئوغۇز دولەتنىڭ خاقانى بولىدۇ. ئۇ ئوز
قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ۋە پۇقرالارغا شۇنداق جاكالايىدۇكى، "مەن
سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن
بىزگە بۇيان^①، كوك بورى بولسۇن ھەم ئوران^②؛ تومۇر نەيزىلەر
بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا يۇرۇشسۇن مال - ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا
ۋە ئېقىن، قوياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان!"

شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خان بوي سوندۇرۇش پائالىيىتى بىلەن
شۇغۇللىنىدۇ. شەرق (ئوك تەرەپ) تە ئالتۇنخان بوي سوندىغانلىغىنى
بىلدۈرىدۇ، غەرب (سول تەرەپ) تە رىم پادىشاسى قارشىلىق قىلىدۇ.
بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان لەشكەر تارتىپ جازا يۇرۇشى قىلىدۇ. بىر
كۈنى ئەتىگەندە، ئۇلار مۇز تاغ ئېتىگىدە ئاۋۇل تىكىپ ئولتۇرغىنىدا،
چوڭ بىر كوك بورە شولا ئارىسىدىن پەيدا بولىدۇ. بۇ كوك بورە
ئوزلىگىدىن ئوغۇز قوشۇنىغا يول باشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىتىل
(ۋولگا) دەرياسى بويىدا ئىككى تەرەپ قوشۇنى جىددى جەڭ قىلىدۇ.
ئوغۇز خاقان يېڭىدۇ، رىم پادىشاسى مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ.
ئوغۇز خاقان يەنە جۇرجىتنى بوي سوندۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن،
سىندۇ (ھىندىستان) نى، تاڭغۇتنى، سۇرىيىنى، بارقاننى بوي
سوندۇرىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئاخىرىدا، ئوغۇز خاقاننىڭ ئوز تېرىتورىيە -

① بۇيان - بەخت، قۇت.

② ئوران - جەڭگىۋار شوتار.

سنى ئوغۇللىرىغا بولۇپ بەرگەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ ئۈچ ئوغلىغا شەرقنى، ئۈچ ئوغلىغا غەربنى بېرىدۇ ھەمدە ئالدىنقى ئۈچ ئوغلى شەرقتىن تېپىۋالغان ئالتۇن يانى ئۈچكە بولۇپ ئۇلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ، كېيىنكى ئۈچ ئوغلى غەربتىن تېپىۋالغان ئۈچ كۈمۈش ئوقنى ئۇلارغا بىردىن بولۇپ بېرىدۇ. ئەڭ ئاخىردا ئوغۇللىرىغا نەسەت بەت قىلىپ: "يا ئوقنى توغرىلايدۇ"، "ئوق ياغا بوي سۇنۇشى كېرەك" دەيدۇ.

ئوغۇز ھىكايىسى 14 - ئەسىردىكى پېرسىيەلىك تارىخشۇناس راشىدنىڭ «جامىئۇ - تاۋارىخ (ئومۇمى تارىخ)» ى ۋە 17 - ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيەلىك تارىخشۇناس ئابۇل خازىنىڭ «تۈرك شەجەرىسى» قاتارلىق كىتاپلىرىدىمۇ كورۇلىدۇ. بىراق، ھىكايىنىڭ ۋەقەلىكى بىر - قەدەر ئاددى ۋە ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنىڭ تامغىسى بېسىلغان. بۇ كىتاپلاردا، ئوغۇز تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىنغان. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن، يات دىندىكى دادىسى - قارا خاقانغا قارشى تۇرغان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. كېيىنكى ۋەقە بىزگە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر قاراخانلار سۇلالىسى (10 - 12 - ئەسىر) نىڭ نامى "قاراخان" نى ئەسلىتىدۇ. بۇ ئەسەرلەردە، ئەسلى ھىكايىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىگە يات بولغان بارلىق نەرسىلەر يوقىتىلغان. بۇ ھىكايىنىڭ «جامىئۇ - تاۋارىخ» ۋە «تۈرك شەجەرىسى» دىگەن ئىككى كىتاپتا بېسىلغان ۋارىيانتلىرى ئىچىدە، كېيىنكى ۋارىيانتى گەرچە ئابۇل خازىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىتىدەك جەرياندىن ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسىغا بىرقەدەر يېقىن. تەپسىلى سېلىشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بىز ئەسەرنىڭ ئابۇل خازىنىڭ قولىدا

ساقلانغان نۇسخىسى بىلەن پارىژدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى تېخىمۇ قەدىمىرەك نۇسخىنى مەنبە قىلغان دەپ ھىساپلايمىز.

ئۇندىن باشقا، يەنە كېيىنكى مەزگىلدىكى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان «ئوغۇزنامە» مۇ ساقلانماقتا.

يېقىندا، تۈركىيە ئالىمى ئورخۇن تۈركىيىدىن بۇ ھىكايىگە دائىر يەنە بىر نەزمە قالدۇغىنى تاپقان. بۇ نۇسخىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ۋە ئورنى ئېنىق ئەمەس.

«ئوغۇز داستانى» نى مەزمۇن جەھەتتە، ئىككى قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى قىسمى — تارىخىي داستاننىڭ باش قىسمى (ئوغۇز — نىڭ خاقان بولۇشىغا قەدەر) ۋە ئاخىرقى قىسمى (ئۇلۇغ تۈركىنىڭ چۈش كورۇشىدىن كېيىنكى قىسمىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ). ئىككىنچى قىسىمدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇز خاقاننىڭ ئۇرۇشقا چىقىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ بىرىنچى قىسىمدا قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان ئوز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ۋە بەزى قەدىمقى ئورپ — ئادەتلەر ئەكس ئېتىلگەن.

باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئوز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ھەرخىل ئەپسانىلەر ۋە رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇنىڭغا دائىر نەرسىلەر ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، «جۇ سالنامىسى»، 50 — جىلد، «تۈرك تەزكىرىسى» دە تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا توۋەندىكىچە ئەپسانىۋى خاتىرىلەر بار: «تۈركلەر

ھونلارنىڭ بىر خىلىدۇر. ئۇلار ئاشىنا ئۇرۇغىدىن، باشقا قەبىلىلەردىمۇ بار. كېيىن، ئۇلار خوشنا دولەتلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىپ ئۇرۇغى قۇرۇتۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 10 ياشلىق بىر ئوغۇل بولۇپ، ئەس-كەرلەر ئۇنى كىچىك كورۇپ، ئولتۇرۇۋېتىشكە كوڭلى بارمىغان، ئاخىر ئۇنىڭ بىر پۇتىنى كېسىۋېتىپ، سارلىققا تاشلىۋەتكەن؛ بۇ ئوغۇلنى بىر چىشى بورى گوش بېرىپ باققان. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن، بورە بىلەن بىللە يېتىپ-قوپۇپ يۇرگەن، نەتىجىدە، بورىنىڭ قوسىدا قاندا قالغان. ھىلىقى خوشنا دولەتنىڭ خانى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئولتۇرۇشكە ئادەم ئەۋەتكەن، ئۇ ئادەم بۇ يەرگە كېلىپ قارىسا، ئۇنىڭ يېنىدا بورە تۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇ، بورىنى ئولتۇرمەكچى بولغان، بورە خوجو ئىدىقۇتلۇغىنىڭ شىمالىدىكى تاققا قىچىپ كەتكەن. تاغدا بىر ئوڭكۇر بولۇپ، ئوڭكۇر ئىچىدىكى تۈزلەڭلىك قېلىن ۋە بولۇق ئوت-چوپ بىلەن تولغان ئىكەن، ئوڭ-كۇرنىڭ ئايلىنىشى بىر قانچە يول ئىكەن، توت ئەتراپى تاغ ئىكەن، بورە ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. كېيىن ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئون ئوغۇل چوڭ بولۇپ باشقا قەبىلىلەردىن قىز ئاپتۇ، شۇندىن كېيىن ھەرقايسى ئوز ئالدىغا بىر ئۇرۇق بوپتۇ، ئاشىنا شۇلارنىڭ بىرى ئىكەن.....“ يەنە مۇنداقمۇ دېيىلىدۇ: ”تۈركلەرنىڭ ئەجدادى سۇ دولىتىدىن بولۇپ، ھونلارنىڭ شىمالىدا ياشايدىكەن. ئۇلار-نىڭ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى ئاپاڭجۇ بولۇپ، ئۇلار ئاكا-ئۇكا ئون يەتتەيلەن ئىكەن. يىجىز-نىشىدۇ ئۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بورىدىن تورەلگەن ئىكەن.....نىشىدۇ سېھرىلىك ئادەم ئىكەن، ئۇ شامال چىقىراالايدىكەن، يامغۇر ياققۇزالايدىكەن. ئۇ ئىككى خوتۇن ئاپتۇ، بىرى ياز پەرىسى، بىرى قىش پەرىسى ئىكەن. خوتۇننىڭ

بىرى توت ئوغۇل تۇغۇپتۇ، بالىلىرىنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، بىرى ئوپ دەرياسى بىلەن كەم دەرياسى ئوتتۇرىسىدا دولەت قۇرۇپ ئۆزىنى قىرغىز دەپ ئاناپتۇ... يەنى بىرى جىيەنىسى - چۇجېشى تېغىغا ئورۇنلىشىپتۇ، بۇ ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئىكەن. بۇ تاغدا ئاپاڭ- بۇنىڭ ئۇرۇقلىرى بار ئىكەن..... ئۇلار بىرلىكتە چوڭ ئوغۇلنى خان ئورنىدا ھورمەتلەپ، ئۇنى تۇرك دەپ ئاناپتۇ.”

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خوجو ئىدىقۇتلىرىنىڭ توھپە مەڭگۈ تېشى» (بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ ئارقا تەرىپى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى - يېزىقى بىلەن يېزىلغان) دا، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق توۋەندىكى ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: “.....خوجو ئىدىقۇتلىرىنى تەك- شۇرۇپ كوزتشتىن مەلۇم بولدىكى، ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دېگەن بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلى- غان. ئۇنىڭ بىرى تۇخۇسى دەرياسى، يەنە بىرى شولىڭگى دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۈنى كەچتە، ئاسماندىن دەرەخقە شولا چۇشۇپتۇ، ئىككى دەريا ئارىلىغىدىكى خەلقلەر ئۇنى كوزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قوساق كوتەرگەنگە ئوخشاش قوساق سېلىپ قاپتۇ. بۇ شولا دەرەخقە ئۇدا 9 ئاي 10 كۈن چۇشكەندىن كېيىن، ھىلىقى دەرەخنىڭ قوسىقى يېرىلىپتۇ، ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ. بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن - بۇگۇ خاقان ئىكەن. ئۇ قەددى - قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئاينىتىپتۇ ۋە يۇرتىنى گۈللەندۈرۈپتۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ.” (خۇئاڭ ۋېنسىڭنىڭ «مەدىنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 64 - يىللىق 2 - سانغا بېسىلغان «خوجو ئىدىقۇتلىرىنىڭ توھپە مەڭگۈ تېشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىش» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى).

ئۇندىن باشقا، مۇسۇلمان تارىخچىلىرى (جۇۋەينى قاتارلىقلار) نىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ يۇقۇرىدىكىلەرگە ئوخشاش ھىكايىلەر خاتىرىلەنگەن. ئوغۇزنىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ ئىسمىنىڭ كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە كوك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ قويۇلۇشى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا يانىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى كوزقارمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ قىسىمدىكى باشقا بەزى ۋەقەلىكلەردە قەدىمقى تۈۈكلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى سامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، تارىخىي داستاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئىككى ياغاچنى تىكلەپ، بىرىنىڭ ئۇچىغا ئالتۇن توخۇ، بىرىنىڭ ئۇچىغا كۈمۈش توخۇ ئاسقانلىقى، بىرىنىڭ تۈۈىگە قارا قوي، بىرىنىڭ تۈۈىگە ئاق قوي باغلىغانلىقى سوزلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار سېبرىيىدىكى ياقۇتلار ئارىسىدا كورۇلىدۇ. 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ياقۇتلار ئارىسىدا ئۇزاق ۋاقىت تۇرغان تۈركشۇناس ئې. پېكارسكىي ياقۇتلار دائىم بوشلۇققا ئىككى ياغاچ تىكلەپ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىغىغا ئاغامچا تارتىپ، ئاندىن كېيىن جىن- شەيتانلارغا سوغا قىلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا باغلاپ قويىدۇ، دەيدۇ (ئې. پېكارسكىي تۈزگەن «ياقۇتچە لۇغەت» نىڭ 3- توم، 240- بېتىگە قاراڭ). بىزگە مەلۇمكى، تۈركلەر ۋە موڭغۇللار ئارىسىدا تارقالغان سامان دىنىدا ياغاچقا بەك چوقۇنىلىدۇ. ئاق قوي ۋە قارا قوي، شۇبھىسىزكى، سامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يېقىنغىچە ئىپتىدائى جەمىيەت تەرەققىيات باس- قۇچىدا ياشاپ كەلگەن بەزى مىللەتلەر (مەسىلەن، سېبرىيىدىكى چۈكچىلار) ئارىسىدا ئاق سامان ۋە قارا سامان پەرقى بار.

تارىخىي داستاندا كوك بورىنىڭ يول باشلىشى مەسىلىسىگە كەلسەك، بىزچە ئۇ تۈركلەرنىڭ ئىپتىدائى توتېم ئېتىقاتى بىلەن

مۇناسىۋەتلىك. «جۇ سالنامىسى» نىڭ «تۈرك تەزكىرىسى» دىن ئېلىنغان بايقىق ئىستاتىدا بۇ مەسىلە ئەكس ئېتىلگەن. يۇقۇرىقى تەزكىرىدە يەنە "تۈركلەرنىڭ بايرىغىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بورە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، بۇ ئەسلىنى ئۈنۈتماسلىقنىڭ نىشانىسى؛ ئۇلاردا نوكرلەر فۇلى — 附 附 (بورە سوزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى) دەپ ئاتىلىدۇ. شۇڭا خەنزۇلار ئۇلارنى لاڭ — 狼 (بورە) دەپ ئاتايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بورىدىن تۈرەلگەن." دىگەن خاتىرە بار.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇزخاننىڭ ئۇرۇشقا ئاتلىنىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. شۇبەسىزكى، بۇ ۋەقەلىكلەردە مەلۇم دەرىجىدە تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئەكس ئېتىلگەن. لېكىن، شۇنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەككى، تارىخىي داستان يىل تەرتىۋى بويىچە يېزىلغان تارىخنامە ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي ئەسەر. شۇڭا بىز ئىلگىرى «ئوغۇز داستانى» نى تەتقىق قىلغان بەزى ئالىملارنىڭ تارىخىي داستاننىڭ باش قەھرىمانى ئوغۇز خاقاننى مەلۇم تارىخىي شەخسلەر، مەسىلەن، ھونلاردىكى ماۋدۇن — شائىيو (باتۇر تەڭرىقۇت مەنىسىدە)، موڭغۇللاردىكى چىڭگىزخان قاتارلىقلار بىلەن باغلىشىنى بىھۇدە ئاۋازچىلىق دەپ قارايمىز. باشقا شەكىللەردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئوخشاش تارىخىي داستاندىمۇ كۈنكىرت تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخس ئىپادىلەنگەن. ئۇ خەلق ئارىسىدا ئۇزاق مۇددەتكىچە تارقىلىپ يۈرۈش جەريانىدا، نۇرغۇن ئەۋلات نامىسىز مۇئەللىپلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ۋە تاۋلىشى نەتىجىسىدە پەيدىن-پەي شەكىللەنگەن. بۇ، ئەلۋەتتە تارىخىي داستاندا بەزى ۋاستىلىق ئىپادىلەنگەن تارىخىي ۋەقەنىڭ شولىسىنى كورۇۋېلىشقا بولىدىغانلىقىنىڭ

مۇمكىنلىكىنى چەتكە قاقمايدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان يەنە بىر نۇقتا نۇرغۇن تۈرك قەبىلىلىرى (جۈملىدىن باشقا بەزى قەبىلىلەر) نىڭ نامىنىڭ چۈشەندۈرۈلىشىدۇر. ئوغۇز خاقان ئۇرۇش جەريانىدا، ئۆزىگە قاراشلىق ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق جايلاردا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ نامى شۇ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ مەلۇم ھەرىكىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، قىپچاق قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىچى كۆك ياغاچ" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئۇ سال ياساپ، ئوغۇزنىڭ دەريادىن ئوتۇشىگە يارىدەم قىلغان ئادەمنىڭ ئىسمى. قاڭلى قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىگىز ھارۋا" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ ئىگىز ھارۋىنى ئىجات قىلىپ، ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى توشۇغان ئادەم. ساقلاپۇ (بۇ سوزنىڭ ئەسلى "سلاق" بولۇپ، ساقلاپۇ "سلاق" سوزىنىڭ ئەرەبچىدىكى كۆپلۈك شەكلى) ساقلىغۇچى (ئوغۇزنىڭ رۇس بەككە قويغان ئىسمى) دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. ۋاھاكازا.

قىسقىسى، تارىخىي داستاننىڭ بۇ قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان نۇرغۇن دولەت ۋە قەبىلە نامى، مەلۇم دەرىجىدە، ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى باشقا مىللەتلەرگە بولغان چۈشمىشى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

توۋەندە بىز تارىخىي داستاننىڭ شەكلى ۋە تىلغا قارىتا دەسلەپكى تەھلىلىمىزنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

«ئوغۇز داستانى» گەرچە نەرسى شەكلىدە بولسىمۇ، لېكىن بەزى جايلارغا تەزىمە قىسىملارمۇ ئارىلاشقان. مەسىلەن، توۋەندىكى ئابزاس سەككىز بوغۇملۇق شېئىر شەكلىدە كەلگەن ھەمدە ئاخىرقى بوغۇمى

mən sənlgə boldum qaçan,
alalīng ya takī kalkan;
tamoja bizgə bōlsun buyan,
kək bəri bolsunoqil buyan.
təmür yīdalar bol orman,
aw yərdə yürüsün kulan;
takī taluy takī mürən,
kün tuoç boloqil kək kurikan

(96 — 102 — قور)

مەن سەلەرگە بولدۇم خاقان،

ئېلىڭلار يا بىلەن قالغان.

تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،

كۆك بورى بولسۇن ھەم ئوران.

تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان،

ئوۋلۇقتا يۇرۇشسۇن مال — ۋاران.

ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،

قۇياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان.

يەنە ئالاىلى: ۋەزىر ئۇلۇغ تۈركنىڭ توۋەندىكى بىر ئابزاس

سوزى 13 بوغۇملۇق شېئىر جۈملىسىگە كىرىدۇ:

ay qaçanum səngə yaxaqı bolsunoqil uzun.

ay qaçanum səngə türülük bolsunoqil tüzün;

bəngə kək təngri bərdi qūxūmdə kəltürsün,
taluy turur yəрни uruqungə bərdürsün

(323 — 327 — قۇر)

ئەي خاقانم، ساڭا ئۇزۇن ئومۇر يار بولسۇن،
ئەي خاقانم، سېنىڭ ئەل - نىزامىڭغا ئادالەتلىك يار بولسۇن.
كۆك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
ئىشغال قىلغان يەرلىرىنى ئۇرۇغىغا بولۇپ بەرسۇن دەپ.

ئۇندىن باشقا، تارىخىي داستاندا بىرمۇنچە جۈملىلەر باركى،
ئۇلار قارىماققا نەسىدەك تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى سەللا دىققەت
بىلەن تەھلىل قىلساق، دەرھال ئۇلار ئارىسىدا ئىنتايىن كۈچلۈك
رېتىم پۇرىقى بارلىغىنى بايقايمىز. مەسىلەن:

oxul oqulning ənglūki qīraqī kək ərdi,

aqizi atax kizil ərdi,

kəzləri al,

saqları qaxları qara ərdilər ərdi

(5 — 7 — قۇر)

بۇ ئوغۇلنىڭ يۈزى كۆك ئىدى،

ئاغزى چوغدەك قىزىل،

كۆزلىرى ھال،

چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى.

ئەمىلىيەتتە بۇ بىر ئايواس سوزنىڭ رېتىملىغى ئىنتايىن كۈچلۈك
بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇنىڭ 1 - ، 2 - ، 4 - مىسرىلىرى قاپىيىداش

شېھر ئىكەنلىگىنى كورۇۋېلىشقا بولىدۇ. يەنە ئالاھىلى، توۋەندىكى جۇملىنىڭ ھالىتىدىن كېيىن، ئۈچ ئاد-
دى پېىل قاتار ئىشلىتىلىپ ۋاقتىنىڭ تېر ئوتكەنلىگى ئىپادىلەنگەن:

kirik künden song

bädüklädi

yürüdi

oynadi

(11—12 - قۇر)

قىرىق كۈندىن كېيىن،

چوڭ بولدى،

ماڭدى،

ئوينىدى.

بۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن يەنە توۋەندىكىلەر بار:

künlərdin song.

kəqələrdin song.

yigit boldi

(17—18 - قۇر)

كۈنلەر ئوتتۇپ،

تۈنلەر ئوتتۇپ

يىگىت بولدى.

bu qançda.

bu yərdə.

bir qong orman bar ərđi.

(18 - قۇر)

بۇچاغدا،

بۇ يەردە،

بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى.

ya birla,

ok birla,

xungkarni oltürdi.

(42 - قۇر)

يا بىلەن،

ئوق بىلەن،

شۇڭقارنى ئولتۇردى.

ئۇندىن باشقا جەڭگە قارىتىلغان نۇرغۇن جۇملىنىڭ ئىشلىتىلدى.
شۇ داستاننىڭ رېتىملىغىنى كۆچەيتكەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدىكى تەھلىلگە ئاساسەن، بىز
«ئوغۇز داستانى»نى مەلۇم ئاھاڭغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى
بولىدۇ، دەپ قارايمىز.

«ئوغۇز داستانى» تىل جەھەتتە تۈۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە
ئىگە:

1) يۇقۇرىدا «ئوغۇز داستانى» كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى
ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان دەپ ئېيتقان ئىدۇق. بۇ نۇقتىنى
تۈۋەندىكىلەر ئىسپاتلايدۇ: ئۇنىڭدا ھەم قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ

بەزى قالدۇقلىرى ساقلانغان، مەسىلەن، "aduoi - ئېيىق"، "adak -
ئاياق"، "bədük - بۇيۇك" قاتارلىقلار، ھەم يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى-
نىڭ ئامىللىرىمۇ بار، مەسىلەن، "ayoiir - ئايغىر"، "koy - قويماق"،
"atni - ئاتنى" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "adoiir - "atioi, kod -
قا سېلىشتۇرۇڭ) قاتارلىقلار.

(2) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان
بىرمۇنچە سوزلەر بار، مەسىلەن، "jida - نەيزە (قەدىمقى ئۇيغۇر
تىلىدا 'süngü')"، "mürän - دەريا، ئېقىن (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا
'ögüz')"، "tuximəl - ۋەزىر (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا،
'il ügüsi')"، "qak - ۋاقت (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'öd') ۋە
"nükär - نوکەر"، "uran - جەڭگىۋار شوئار"، "xiro - جوزا"
قاتارلىقلار.

(3) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى تىل
«خوچو سوزلۇكى»^① دىكى تىلغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ.
(4) بەزى سوزلەردە، سوز بېشىدىكى 'ي' نىڭ ئورنىغا 'ج'
(يېزىقتا 'چ' ھەرىپى بىلەن ئىپادىلەنگەن) ئىشلىتىلگەن، مەسىلەن،
"jol - يول"، "jalbar - يالۋورماق" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى
'yol' 'yalbar' غا سېلىشتۇرۇڭ). بۇ ئالاھىدىلىك قوليازمنى كۆ-
چۈرگۈچىنىڭ تۈركىي تىلىنىڭ قېپچاق تىلى گۇرۇپپىسىدىكى تىلدا
(مەسىلەن، ھازىرقى زامان قازاق تىلى، قىرغىز تىلى قاتارلىقلار)
سوزلىتىدىغان ئادەم ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ.

① «خوچو سوزلۇكى» - مىڭ سولالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن، خەنزۇچە -
ئۇيغۇرچە، ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە تۈرگە ئايرىلغان سېلىشتۇرما سوزلۈك. خەن-
زۇچە «高昌杂字» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقۇرىدىكى توت نۇقتىغا ئاساسەن، بىز فرانسىيىلىك پېللىئوت ئەپەندىنىڭ ئەسلىدىكى قوليازما يۈەن سۇلالىسى (13—14—ئەسىر) دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ تۇرپان رايونىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان، ھازىر پارىژدا ساقلنىۋاتقان نۇسخىسى بولسا 15—ئەسىر ئەتراپىدا ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتە سۇ رايونى ئەتراپىدا كۆچۈرۈلگەن^① دىگەن پىكىرىگە قوشۇلىمىز.

يوقۇرىدا بىز «ئوغۇز داستانى» نىڭ مەزمۇنى، شەكىل قۇرۇلمىسى، تىلغا قارىتا دەسلەپكى يوسۇندا تەھلىل يۈرگۈزۈپ ئوتتۇق. «ئوغۇز داستانى» قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىنىي مەزمۇندا بولمىغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى، ئۇ بىزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە تىل تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇندىن كېيىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

«ئوغۇز داستانى» ئۆزىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى قەدىمىيلىكى، تىل جەھەتتىكى ئاددىلىقى بىلەن ئاللا بۇرۇنلا مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىغان ئىدى. 19—ئەسىرنىڭ بېشىدىلا گوللاندىيە ئالىمى خۇس تارىخىي داستانىنىڭ بىر قىسمىنىڭ تەرجىمىسىنى «يېڭىدىن تېپىلغان ئوغۇزنامە»^② دىگەن تېمىدا ئېلان قىلغان ئىدى، كېيىن يەنە ئارقا-ئارقىدىن رادلوق^③،

① پېللىئوتنىڭ 1930—يىلى «تۇڭباۋ» دا ئېلان قىلغان ماقالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېتىگە قاراڭ.

② Dietz: Der neu entdeckte oughuzische cyklop-Halle und Berlin, 1815.

③ ۋ. ۋ. رادلوق: Kutatku Bilik, faksimile uygurskoy.

رىزانۇر^①، پېللىئوت^②، بانگ ۋە راخىمات^③ قاتارلىقلار ئۇنى تەك-
شۇرۇپ ئىزاھلىدى ۋە تەرجىمە قىلدى. 1959 - يىلى، سوۋېت ئالىمى
شېرباخ^④ ئۇنىڭ يېڭى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

بىز ئورۇپ يېزىش، تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا،
ئالدىنقى سەككىز بېتىدە رادىئو ئېلان قىلغان فوتو رەسىم
نۇسخىسىغا، قالغان قىسىمدا بانگ بىلەن راخىمات 1932 - يىلى
«گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى» دا ئېلان قىلغان
نۇسخىسىغا ۋە 1959 - يىلى شېرباخ ئېلان قىلغان ئورۇپ يېزىلغان
نۇسخىسىغا ئاساسلاندى. فرانسىيەلىك پېللىئوت «تۇڭباۋ» دا (1930 -
يىلى) ئېلان قىلغان «ئوغۇز داستانى» دىكى بەزى ئەدەبىي جۈملىلەر -
نى تەكشۈرۈپ ئىزاھلىشىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى قوبۇل قىلدۇق.
گوللاندىيەلىك خۇس ۋە رىزانۇرنىڭ تەتقىقاتىغا دائىر ئەسلى كىتاپ -

rukopisi, SPb. 1890, str. 191—192
بېتىنىڭ فوتو رەسىمىمۇ ئېلان قىلدى):
Das kudatku Bilik, Theil I, SPb, 1891, str 232—244
(مانجۇ يېزىغىدا ئورۇپ
يېزىلغان), str. X—XIII (نېمىسچە تەرجىمىسى).

① رىزانۇر: Oughouz-namé, épopée turque, Alexandrie, 1928

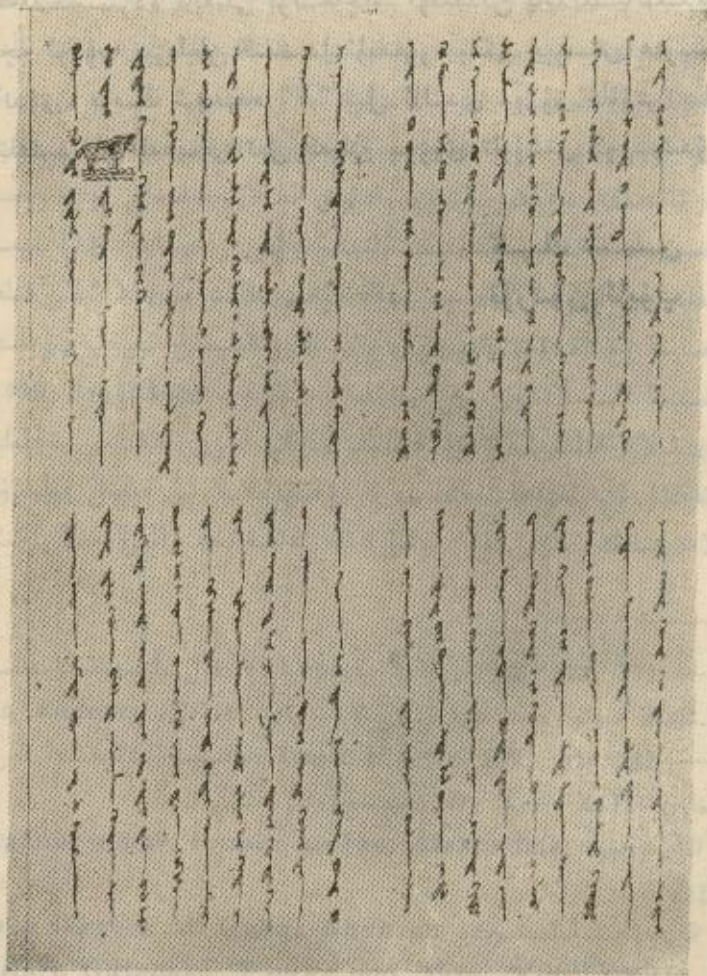
② پ. پېللىئوت: Surla légende d' Ughuz-Khan en écriture Ouigoure, T'oung pao, 1930, Vol. XXVII, pp. 247—358

③ ۋ. بانگ ۋە گ. ر. راخىماتى: Die legende von Oghuz Qaghan, SPAW. Phil.—hist. K1. XXV.

④ ئا. م. شېرباخ: Oquz - name, Moskva, 1959

نى مەملىكىتىمىزدە تاپقىلى بولمىغاچقا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمىدۇق. لاتىنچە ئورۇپ يېزىلغان قىسمىدا ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى ھەرپىنى قوللاندىق. بۇنىڭ ئىچىدە "ā" تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن نوۋەتلىشىدىغان قەدىمقى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشنى كورستىدۇ.

گېڭ شىمىن تۇرسۇن ئايۇپ

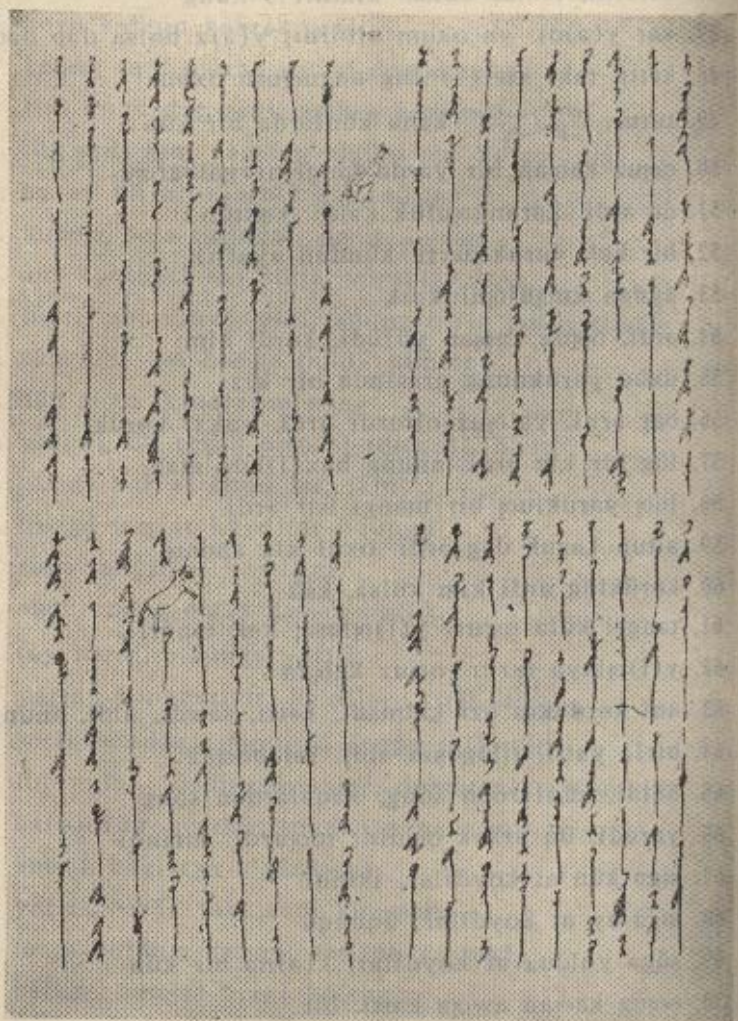
«ئوغۇزنامە» نىڭ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «يۇقىرالار
كىتاپخانىسى» دا ساقلانغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش
شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. باش تەرەپتىن 1 -
4 - بەتلەر.

ئورۇپ يېزىلىشى

1. bolsunqıl döp dädilär. anung angaoqusu
2. uxbu turur: takı mundan song säwinq
3. taptılar. kənə künlärdän bir kün ay qaçan
4. nung kezü yarip bodadı, әrkәk oqul toqurdı.
5. oxul oqulnung englügi qıraoıı kek
6. әrdi, aqızi atax kızııl әrdi, kezläri al, saqları, qaxları
7. kara әrdilär әrdi, yakxı nәpsikilärdän
8. kәrүklugrәk әrdi. oxul oqul ana-
9. sınıng kәgüzündün oquzni iqip mundun
10. artıqraq iqmәdi. yig әt, ax, sürmә
11. tilәdi, tili kәlә baxladı. kırık күndün song
12. bәdüklәdi, yürüdi, oynadı.adaoıı ud adaoıı dæg, bәllәri
13. bәri bәllәridәg, yaәri kix yaәridәg, kәgüzü
14. aduoı kәgüzü dæg әrdi. bәdәninüng kamaoıı
15. tüg tülүklüg әrdi, yilkilar күtәyә
16. turur әrdi, atlaroıa minә turur әrdi, kik
17. aw awlaya turur әrdi; künlärdän song kәpәlәrdän
18. song y(i)git boldi. bu qakta bu
19. yәrdә bir uluoı orman bar әrdi.

20. kəp mürənlər kəp egüzlər bar ərdi, bunda kəlgən-
21. lər kik kəp kəp, bunda uqқанlar kux kəp kəp ərdi.
22. oxul orman iq(i)ndə bədük bir kiät(?) bar
23. ərdi, yilkilarni, əlgünlərnəni yər ərdi. bədük
24. yaman bir kik ərdi. birkə əmgə(k) birlə
25. əlgünni basup ərdi. oquz kaqan bir əriz
26. kaqaz kixi ərdi. bu kiätni(?) awlam(a)k tilədi. kün-
27. lərdə bir kün awoqa qikti. jida birlə,
28. ya ok birlə, takī kilīq birlə, kalkan
29. birlə atladī. bir buoqu aldı. xul buoqunī tal-
30. nung qubuqı birlə (y)ioqaqka baqladı, kətti.
31. andan song ertə boldi. tang ertə qak-
32. ta kəldi, kərđi kim kiät(?) buoqunī alup
33. turur. kənə bir aduq aldı, altunluq
34. bəlbaoqı birlə yioqaqka baqladı, kətti.
35. mundun song ertə boldi. tang ertə
36. qakta kəldi. kərđi kim kiät(?) aduqni alup turur.
37. k(ə)nə oxu (y)ioqaqning túb(i)ndə turdi. kiät(?)
38. kəlip baxi birlə oquz kalkanin urdi. oquz
39. jida birlə kiät(?)ning baxin urdi, anı
40. əltürdi. kilīq birlə baxin kəsti, aldı., kətti. k(ə)nə
41. kəlip kərđi kim: bir xungkar kiät(?)ning iqəgüsin
42. y(ə)məktə turur. ya birlə ok birlə
43. xungkarni əltürdi, baxin kəsti. andan
44. song dədi kim: xungkarnung ang(a)qu
45. si oxbu turur: buoqu y(ə)di, aduk y(ə)di,

yıdam

«ئوغۇزنامە» نىڭ ھازىر قرانىسىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «يۇقرالار
كىتابخانىسى» دا ساقلنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش
شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. 5-8-بەتلەر.

46. ɵltürdi, t m r bolsa. k iatni(?) xung.
47. qar y( )di. ya okum ɵltürdi, y( )z bolsa d p d di,
48. k tti. ta i k iat(?)n ng angu usu oxbu
49. turur: k n  k nl rd  bir k n
50. o uz ka an bir y rd  t ngrini yalbaro u-
51. da  rdi. qarango uluk k ldi. k kt n
52. bir k k yuruk t xti. k nd n aya(n)
53. aydan ku ul lulurak
54.  rdi. o uz ka an y r di, k rdi kim:
55. uxbu yaruknung aras nda bir k z
56. bar  rni. yalo uz olturur  rdi. yaxxi k r k-
57. l g bir k z  rdi. anung bax(i)nda atax-
58. lu  yaruklu  bir m ngi bar  rdi.
59. altun kazuk d g  rdi. oxul k z anda 
60. k r kl g  rdi kim k ls , k k
61. t ngri k l  turur; y(i) lasa, k k t ngri
62. y(i) laya turur. o uz ka an
63. an  k rd kt   zi kalmad , k tti, s wdi, aldi. anung
64. birl  yatti, til g sin aldi. t l bo az
65. bold . k nl rd n song. k q l rd n song
66. yarud ,  q  rk k o uln  to urd . birinqi-
67. sig  k n at koyd lar, ikinqi-
68. sig  ay at koyd lar,  q nq -
69. s g  yulduz at koyd lar. k( )n  bir k n
70. o uz ka an awo a k tti. bir
71. k l aras(i)nda al ndan bir (y) o aq
72. k rdi. bu (y) o aqnung kabu aq nda
73. b r k z bar  rdi. yalo uz olturur  rdi.

74. yaxxi k r kl g bir k z  rdi. anung
75. kez  kekt n kekr k  rdi,
76. anung saqi m r n usuqi d g, anung
77. tixi  nq  d g  rdi. andaq k r k-
78. l g  rdi kim y rning  lg ni an  k rs ,
79. ay ay ah ah  l rbiz d p, s tt n
80. kumuz b la tururlar. oquz kaqan
81. an  kerd kt  ezi k tti, y r kig  atax
82. t xti, an  s wdi, aldi, anung birl  yatt , til g -
83. s n aldi. t l boqaz boldi. k nl r-
84. d n song, kaq l d n song
85. yarudi,  q  rk k oqulni toqurd . birin-
86. qisig  kek at koydilar, ikin-
87. qisig  taoq at koydilar  q nq -
88. s g  t ngiz at koydilar.
89. andan song oquz kaqan b d k
90. t y b rdi,  lg ng  yarlik
91. yarlap k ng xtil r, k ldil r. kirik xir .
92. kirik b nd ng qapturd  (yapturd ), t r-
93. l g axlar, t rl g s rm l r, qubuyanlar, kimizlar
94. ax(a)dilar, iqtil r. toydan song oquz
95. kaqan b gl rg   lg nl rg 
96. yarlik b rdi, tak  d di kim s n
97. l rg  boldum kaqan, alal ng ya tak 
98. kalkan; tamoqa bizg  bolsun
99. buyan, kek b ri bolsunqil uran; t m r yida-
100. lar bol orman, aw y rd  y r s n kulan;
101. tak  taluy tak  m r n, k n tuoq bololil, kek

102. kurikan dəp dədi. k(ə)nə andən song
103. oquz kaqan tert sarioja yarlik
104. yumxadī. bildürgülük bitidi, əlqilərgə
105. bərip yibərđi. uxbu bildürgülükte bitil-
106. mix ərdi kim mən uyojurning kaqani bolamən,
107. kim yərning tert bulunginung kaqani
108. bolsam kərək turur. sənlerdən bax qalunoju-
109. luk tiləp mən turur. oxul kim mənning aqiz-
110. umoja bakar turur bolsa, taritiq
111. tartip dost tutarmən dəp dədi. uxbu kim
112. aqizumoja bakmas turur bolsa, qamat
113. qakip qərig qəkip duxman tutarmən.
114. taqurak basib asturip yok bolsunoqil
115. dəp kilurmən dəp dədi. k(ə)nə bu qak-
116. ta ong yangakta altun kaqan
117. dəgən bir kaqan bar ərdi. uxbu altun
118. kaqan oquz kaqanoja əlqi yumxab
119. yibərđi. kəp təlim altun kümux tartip kəp təlim
120. kiz yakut tax alip kəp təlim ərdənilər yibər-
121. ip yumxap oquz kaqanoja s(o)yurkap
122. bərđi, aqizioja bakindi bəgü birlə
123. dostluk kildi. anung birlə amirak
124. boldi. qong yangakida urum dəgən
125. bir kaqan bar ərdi. uxbu kaqannung
126. qerigi kəp kəp, baliklari kəp kəp ərdilər
127. ərdi. oxul urum kaqan oquz kaqan-
128. nung yarlioqin saklamas ərdi, kataqila-
129. oju barmas ərdi. muni sez sez-

130. ni tutmas mən tururmən dəp yarlik-
131. ka bakmadı. oquz qaçan qamat
132. atup anga atlaoju tilədi. qərig birlə
133. atlap tuoqlarnı tutup kətti. kİRİK
134. kündün song muz. taoj dəgən
135. taojnung adaojoja kəldi. kurikan-
136. nİ tUXkürdi, xük bolup uyup turdi. tang ərte
137. boldukta oquz qaçannung
138. kurikanjoja kün dæg bir
139. yaruk kirdi. ol yaruktun kek
140. tülüklüg, kek yalluoç bədük
141. bir ərkək bəri qİktİ. oxul bəri oquz
142. qaçanoja sez bəriç turur ərdi.
143. takİ dədi kim ay ay, oquz, urum
144. üstİgə sən atlar bolasən.
145. ay ay, oquz tapuoçunglaroja mən
146. yürür bolamən dəp dədi. k(ə)nə
147. andan song oquz qaçan
148. kurİkannİ turtürdi, kətti, kərđi
149. kim qəriğning tapukları-
150. da kek türüklüg kek yalluoç
151. bədük bir ərkək bəri yürügüdə
152. turur. ol bəriņing artlarİN kataoç-
153. lap yürügüdə turur ərdilər ərdi. bir
154. nəqə künlərdən song kek
155. tülüklüg kek yalluoç bu bədük
156. ərkək bəri turup turdİ. oquz takİ qərig
157. birlə turup turdİ. munda itil mürən dəgən

158. bir talay bar ərdi. itil mürənnung kuduq- 130
 159. ida bir kara taq tapıqıda 131
 160. uruxoqu tutuldi. ok birlə yıda 132
 161. birlə kiliq birlə uruxtilar. qarig- 133
 162. lərninq aralarıda kəp təlim boldi uruxoqu. 134
 163. əlgünlərninq kəngüllərیدا 135
 164. kəp təlim boldi kayoqu. tutulunq. uruxunq 136
 165. andaq yaman boldi kim itil mürən- 137
 166. nüng suoqi kip kizil, sip singir dæg 138
 167. boldi. oquz kaqan basti. urum kaqan 139
 168. kaqti. oquz kaqan urum kaqan- 140
 169. nung kaqanluoqin aldi, əl 141
 170. günin aldi. ordusioqa kəp 142
 171. uluq əlüg baroqu. kəp təlim tirig 143
 172. baroqu tuxu boldi. urum kaqannung 144
 173. bir qarundaxi bar ərdi, urus bæg dægən 145
 174. ərdi. ol urus bæg oqulun taq baxi- 146
 175. da tərəng mürən arasıda 147
 176. y(a)kxi bərk balukka yumxadi. takı 148
 177. dadi kim balukni kataqlaoqu kərək turur. 149
 178. sən takı uruxoqlardan song baluk- 150
 179. ni bəngə saklap kəlgil, dæg dadi. oquz 151
 180. kaqan oxul balukka atladi. urus 152
 181. bəgning oquli anga kəp altun 153
 182. kümüx yibərdi. takı dadi kim: ay, məninq 154
 183. kaqanum sən. məngə atam bu 155
 184. balukni bərüp turur. takı dadi kim: baluk- 156
 185. ni kataqlaoqu kərək turur. sən takı 157

- 186 uruxoʻlardan song balukni bəngə
- 187 saklap kəlgil, dəp dədi atam qamat atup ərsə
188. mənüŋ tapum ərürmü? səndən
189. yarlık baqluq bəllüg bolamən.
190. bizning kut(i)biz səning
191. kutung bolmux, bizning uruq(i)-
192. biz səning (y)ioʻjaq(u)ngnung
193. uuruqi bolmux bolub turur. təngri sən.
194. gə yər bərip buyurmux bolup turur. mən səngə
195. baxumni kutumni bəramən. bərgü
196. bərip dostluktan qikmas tur(urmən),
197. dəp dədi. oʻquz kaqan y(i)gitning
198. səzün y(a)kxi kərđi, səwindi, küldi. takı
199. aytti kim: məngə kəp altun yumxapsən
200. balukni yakxi saklabsən dəp dədi. anung
201. üqün anga saklap at kəydi, dostluk
202. kildi. k(ə)nə qərig birlə oʻquz kaqan
203. itil dəgən mürən(gə kəlti). itil (dəgən)
204. bədük bir (mürən) turur. oʻquz kaqan anı
205. kərđi. takı dədi kim: itilning suʻjidan
206. nəqük kəqərbiz dəp dədi. qərigdə bir
207. y(a)kxi bəg bər ərdi. anung atı uluq ordu
208. bəg ərdi. uzluq (ukʻoʻluluq) bir ər ərdi.
209. kərđi kim (kuduʻjida kəp təlim) tallar, kəp təlim
210. yioʻjaqlar (bar ərdi. uxbu bəg...)oxul yioʻjaq
211. lar..... kəsti. yioʻjaqlarda
212. yatti, kəqti. oʻquz kaqan səwinq attı. küldü.
213. takı aytti kim: ay ay, sən munda bəg

214. bolung kīpqaq dāgən sən bəg bolung 186
215. dāp dādi. takī ilgərū kəttilər. andan song 187
216. oquz kaqan k(ə)nə kək tülüklüg 188
217. kək yalluq ərkək bəri kərđi. uxbu kək 189
218. bəri oquz kaqanoqa ayttı kim: əmdi 190
219. qərig birlə mundun atlang, oquz 191
220. atlap əlgünlərni, bəglərni kəldür 192
221. gil, mən səngə baxlap yəlni kərgürür 193
222. mən dāp dādi. tang ərtə boldukta 194
223. oquz kaqan kərđi kim ərkək bəri 195
224. qərigning tapuqlarida yürügü 196
225. də turur. s(ə)w(i)ndi, ilgərū kətti. oquz 197
226. kaqan bir qokurtan ayqır atka minə 198
227. turur ərdi. oxul ayqır atni bək qok səw(ə)yür 199
228. ərdi. yolda uxbu ayqır at kəzdən yitü 200
229. k(a)qtı, kətti. munda uluq bir taq bar 201
230. ərdi. üzə üstündə tong takı muz 202
231. bar turur. anung baxı soquktan ap ak 203
232. turur. anung üqün anung atı muz taq 204
233. turur. oquz kaqannıng atı muz taq 205
234. iqigə kaqır kətti. oquz kaqan mundan 206
235. kəp qaqı əmgək qəküp turđi. qərigdə 207
236. bir bədük kaqız ər bəg bar ərdi. 208
237. qalang bulangdan korukmas turur 209
238. ərdi. yürügdə soquroquda onga 210
239. ər ərdi. oxul bəg taqlarəqa kirdi, 211
240. yürüdü. tokuz kündün song oquz 212
241. kaqanoqa ayqır atni kəldürdi. muz 213

242. taoqlarda kəb sooquk bolupdan ol bəg
243. kaqardan sarunmıx ərdi, ap ak ərdi. ooquz
244. kaqan səw(i)nq birlə küldü, aytti kim:
245. ay, sən munda bəglərgə boləjil baxlıq,
246. (mə) m(ə)ng(ü)ləp səngə at bolsun kaqarlıq
247. dəp dədi. kəp ərdəni soyurkadı, ilgərü kətti.
248. k(ə)nə yolda bədük bir üy kərđi. bu üynüng
249. taojamı altundan ərdi, tunglukları takı
250. kümüxtün, kalik(a)ları təmərdün ərdilər
251. ərdi. kapuluq ərdi, aqkıq yok ərdi.
252. qərigdə bir y(a)kxi qəbər ər bar ərdi, anung
253. atı təmərdü kaqul dəgən ərdi. anga
254. yarlık kildi kim: sən munda kal, aq kalik(a)
255. aqoqungdun song kəl orduoqa dəp
256. dədi. mundan anga kalaq at koydı. ilgə-
257. rü kətti, k(ə)nə bir kün kək tülük-
258. lüg kək yalluq ərkək bəri yürüməyin
259. turdı. ooquz kaqan takı turdı, kurikan
260. tükürə turojan turdı. tarlaqusız
261. bir yazı yər ərdi. munga qürqit dədürürlər ərdi.
262. bədük bir yurt, əlgün ərdi. yilki/arı
263. kəp, ud, buzoqları kəp, altun kümüxləri kəp,
264. ərdəniləri kəp ərdilər ərdi. munda qürqit kaqan-
265. i əlgünü ooquz kaqanoqa karxu
266. kəldilər. urux tokux baxlandı. oqlar birlə kiliq-
267. lar birlə uruxtilar. ooquz kaqan baxtı,
268. qürqit kaqanni bastı, əltürdi, baxın
269. kəsti. qürqit əlgünün öz aqizioja

270. bakındurdı. u(rux)oqudun song oquz kaqan- 242
271. nung qərigigə, nekərlərigə əlgün- 243
272. igə andaq uluq əlüg barəu tuxti kim 244
273. yükləməkkə kəldürməkkə at, kaqatır, ud 245
274. azlik boldı, anda oquz kaqannung 246
275. qərigidə uzluq yaxki bir qəbər kixi bar ərdi, aning 247
276. atı barmakluq yosun billig ərdi, bu qəbər 248
277. bir kanoqa qaptı, kanoqa üstündə əlüg 249
278. barəuni koydı, kanoqa baxıda tirig 250
279. barəuni koydı, tar(i)ttılar, kəttilər, nekərlər- 251
280. nüng əlgünnüng kamaqi muni kerdilər, xaxtilar. 252
281. kanoqalar takı qaptılar, munlar kanoqa yürümək- 253
282. tə kanoqa, kanoqa sız bərə turur 254
283. ərdilər ərdi, anung ügün anlarəqa 255
284. kanoqa at koydılar, oquz kaqan kanoqa 256
285. larni kərđi, küldi, takı aytı kim: kanoqa, kanoqa 257
286. birlə əlügni tirig yürüğürsün, kanoqa 258
287. luq səngə at boləquluq kanoqa 259
288. bilğürsün dəp dədi, kətti, andan song 260
289. kənə bu (kək) tülüklüg kək yalluq 261
290. ərkək bəri birlə sındı, takı tangoqut, takı 262
291. xaqam yangəqaklarəqa atlap kətti. 263
292. kəp uruxəqudan kəp tokuxəqudun song 264
293. anlarni aldı, əz yurtəqa birlədi, 265
294. bax(a)ti, bastı, k(ə)nə taxkarun kalmasun 266
295. billüg bolsun kim: kündünki bulungda 267
296. barkan dəgən bir yər bar turur, uluq 268
297. barəquluq, bir yurt turur, kəp isiq bir yər 269

298. turur. munda kəp kıkləri, kəp kuxları bar turur,
299. altunī kəp, kümüxi kəp, ərdəniləri kəp turur. əlgün-
300. lərinin ənglügi qıraqlı kəp kara turur.
301. oxul yərning kəqanı masar dəgən bir kəqan
302. ərdi. oquz kəqan anung üstigə
303. atladī. andaq yaman uruxoq boldi. oquz
304. kəqan bax(a)tī, masar kəqan kaqtī. oquz
305. anī bastī, yurtin aldī, kətti. anung dostları
306. kəp səwinq(lər) taptī, anung duxmanları kəp
307. kayoqlar t(aptī). oquz kəqan (anī) bax(a)tī,
308. sanaquluksiz nəmələr yilki-
309. lar aldī, yurtioqa üyigə tuxti, kətti.
310. k(ə)nə qaxkarun kalmasun kim
311. billüg bolsun kim oquz kəqannung
312. yanıda ak saqalluq muz saqluq
313. uzun uzluq bir kart kixi turur bar ərdi.
314. ukoquluq tüzün bir ər ərdi, tuximəl
315. ərdi. anung atı uluq türük ərdi. kün-
316. lərdə bir kün yikuda bir altun
317. ya kərđi. takī üq kümüx ok kərđi. bu altun
318. ya kün tokuxıdan da kün batuxı-
319. oqaqa tə(k)kən ərdi. takī bu üq
320. kümüx ok tün yangakka kətə
321. turur ərdi. uykudun song tuxtə kər-
322. gənin oquz kəqanoqa bildürdi,
323. takī dədi kim: ay, kəqanum, səngə
324. yax(a)oqu bols(un)oqil uzu(n), (ay, kəqan)um səngə
325. tər(ü)lük bols(un)oqil tüzün. (bəngə kək)

326. tängri bərdi tuxümdə kəldürsün, talay
327. turur yərnı uruqungoqa bərdürsün
328. dəp dədi. oquz kaqan uluq türük-
329. nüng sezün y(a)kxi kərdi, egüdün
330. tilədi. egüdügə kərə kildi, andan
331. song ertə bolupda akalarnı ini-
332. lərnı qarlap kəldürdi. takı ayttı kim: ay, məning
333. kəngülüm awnı tiləp turur. karı boloumdan
334. məning kaqizluouum yok turur. kün,
335. ay, yulduz tang sarioqa sənler barung.
336. kək, taoq, tängiz tün sarioqa sən-
337. lər barung dəp dədi. andan song üqəgü-
338. sü tang sarioqa bardılar, takı üqəgü-
339. sü tün sarioqa bardılar. kün, ay,
340. yulduz kək kıklar, kək kuxlar awlaou-
341. larıdan song yolda bir altun yanı
342. qaptılar, aldı(lar), atası(oqa bərdilər).
343. (oquz kaqan səwindi, küldi. takı anı)
344. üq buzoquluk kildi. takı (ayttı) kim: ay, aka-
345. lar ya bolsun sənlernung, ya dəg
346. oklarnı kəkəqə atung dəp
347. dədi. k(ə)nə andan song kək, taoq,
348. tängiz kək kıklar, kək kuxlar awlaou-
349. larıdan song yolda üq kümüx ok-
350. (ni) qaptılar, aldı(lar), atasıoqa bərdilər.
351. oquz kaqan səwindi küldi. takı ok-
352. larnı üqügə üləxtürdi. takı ayttı
353. (k)im: ay, inilər oklar bolsun sələr-

354. nüng. ya attı okni. oklar dəg
355. sənələr bolung dəp dədi. k(ə)n(ə) andan
356. song oquz qaşan uluq kuriltay
357. qakirdi. nekərlərin əlgünlərin
358. qarlıp qakirdi. kəlip kəngəxip olturdi(l)ar oquz
359. qaşan bədük ordu(da).....
360.(ong yaşıda)
361. (kirik kulaq yışaqni tiktürdi. anung)
362. baxıda bir altun (taşuk koydi, adaşı)
363. da bir ak koyun başladı. (qo)ng
364. yaşıda kirik kulaq y(i)şaqni tiktür-
365. di. anung baxıda bir kümüş taşuk koydi,
366. adaşıda bir kara koyunni başladı.
367. (ong) yakta buzuklar olturdi,
368. qong yakta üq oklar olturdi.
369. kirik kün kirik kəqə ax(a)dılar
370. i(q)tilər, səwinq taptilər andan song qaşan
371. (oş)ullarışa yurtin ül(ə)xtürüp bərdi, takı dədi kim:
372. ay, (oş)ullar, kəp mən axtum, uruxoşular kəp mən
kerdum,
373. jida bilə kəp ok attum, ayoşir b(i)rlə kəp yürü-
374. düm, duxmanlarni y(i)şlaşurdum, dostlarumnı mən
375. küldurdüm. kek təngrigə mən etədüm,
376. sizlərgə bərəmən yurtum dəp dədi.....
377.
378.

تەرجىمىسى

①(1)

1. ②. ئاشۇنداق بولسۇن دىيىشتى. ئۇنىڭ تۇرقى مانا مۇنداق:
(بۇقىنىڭ رەسمى سىزىلغان)
2. شۇندىن كېيىن شاتلىققا مۇيەسسەر بولدى.
3. بىر كۈنى ئايخاننىڭ كوزى يورىدى.
4. ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى.
5. بۇ ئوغۇلنىڭ يۈز - چىرايى كوك ئىدى،
6. ئاغزى چوغدەك قىزىل، كوزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى
7. قارا ئىدى. ئۇ ھور پەرىلەردىنمۇ
8. چىرايلىغراق ئىدى. بۇ ئوغۇل
9. ئانىسىنىڭ ئوغۇزىنى بىر قېتىم ئېيىپلا، ئىككىنچىلەپ

① تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان (1)، (2)، (3)..... رەقەملىرى «ئوغۇزنامە» نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى بەت سانىنى كورسىتىدۇ.

② ھەر بىر قۇرنىڭ بېشىغا قويۇلغان 1، 2، 3..... رەقەملىرى «ئوغۇز-نامە» نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى قۇر سانىنى كورسىتىدۇ.

(2)

10. ئانىسىنى ئەمىدى. خام گوش، ئاش، مەي سورىدى،
11. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن.
12. چوڭ بولدى، ماڭدى، ئوينىدى. ئۇنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك،
13. بېلى بورى بېلىدەك، مورسى قارا بۇلغۇن مورسىدەك، كوكسى
14. ئېيىق كوكسىدەك ئىدى. پۈتۈن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان ئىدى.
15. ئۇ يىلقلارغا قارايتتى،
16. ئاتلارنى مەنەتتى، ئوۋ ئوۋلايتتى.
17. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،

(3)

18. ئۇ، يىگىت بولدى. بۇ چاغدا، بۇ
19. يەردە، بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى.
20. ئۇنىڭدا كۆپ دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى.
21. بۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى.
22. بۇ ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى.
23. ئۇ مال-چارۋا ۋە خەلقنىڭ جېنىغا زامىن بولغان ئىدى.
24. ئىنتايىن ۋەھشى بىر ھايۋان ئىدى، ئۇ ئەل-جامائەتكە زور
25. جەۋرى-چاپا كەلتۈرگەن ئىدى. ئوغۇز خاقان بىر

26. باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ قىئاتنى ئوۋلىماقچى بولدى.

27. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋغا چىقتى.

(4)

28. نەيزە ئېلىپ، ئوق، يا ئېلىپ، يەنە قىلىچ ئېلىپ، قالغان ئېلىپ

29. ئاتلاندى. بىر بۇغا ئوۋلىدى، ئۇ، بۇ بۇغىنى

30. تالنىڭ چىۋىسى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.

31. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە،

32. كوردىكى قىئات بۇغىنى ئېلىپ

33. كېتىپتۇ. ئۇ يەنە بىر ئېيىق ئوۋلاپ،

34. ئۇنى ئالتۇن بەلۋىسى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.

35. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا

36. كەلگىنىدە، كوردىكى، قىئات ئېيىقىنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

(5)

37. ئۇ (ھىلىقى) دەرەخنىڭ تۈۋىدە تۇرغىنىدا،

38. قىئات كېلىپ بېشىنى ئوغۇزنىڭ قالىقىغا ئۇردى.

39. ئوغۇز نەيزىسىنى قىئاتنىڭ بېشىغا ئۇردى، ئۇنى

40. ئولتۇردى، قىلىچ بىلەن بېشىنى كەستى. ئۇنى ئېلىپ كەتتى،

41. ئۇ يەنە كەلگىنىدە كوردىكى، بىر شۇڭقار قىئاتنىڭ ئىچى-
باغرىنى

42. يەپ تۇرغان، ئۇ شۇڭقارنى ئوقيا

43. بىلەن ئولتۇردى، ئۇنىڭ بېشىنى كەستى. ئاندىن
 44. كېيىن ئۇ ئېيتتىكى: "قاراڭ، مانا بۇ شۇڭقارنىڭ تۇرقى (بىر
 شۇڭقارنىڭ رەسمى سىزىلغان).
 45. قىئات بۇغا يىدى، ئېيىق يىدى، ئۇ گەرچە ئومۇردەك قاتتىق

(6)

46. بولسىمۇ نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئولتۇردى،
 47. شۇڭقار قىئاتنى يىدى، ئۇ گەرچە شامالەك تەز بولسىمۇ،
 48. ئوقيايمم ئاخىر ئۇنى ئولتۇردى. "سوزلەپ بولۇپ كېتىپ قالدى.
 مانا بۇ
 49. قىئاتنىڭ تۇرقى (قىئاتنىڭ رەسمى سىزىلغان). كۈنلەرنىڭ
 بىرىدە
 50. ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقىنىدا، (ئەتراپ)
 51. قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر
 52. كوك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق،
 53. ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى.
 54. ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا

(7)

55. بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە، بىر قىز
 56. تەنھا ئولتۇرغان.
 57. ئۇ ساھىپ جامال بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پىشانىسىدە چوغدەك

58. پاقسراق مېڭى بولۇپ، خۇددى
 59. تومۇر قوزۇققا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى،
 60. ئۇ كۈلسە تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى،
 61. ئۇ يىغلىسا تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان
 62. ئۇنى كورگىنىدە پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ ھۇشىدىن
 كەتتى،
 63. ئۇنىڭغا كويۇپ قالدى، ئۇنى ئالدى.

(8)

64. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ياتتى، تىلىگىگە يەتتى.
 65. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۈنلەر ئوتتۇپ، تۈنلەر ئوتتۇپ،
 66. ئۇنىڭ كوزى يورىدى، ئۈچ ئوغۇل تۇغدى.
 67. تۇنجىغا كۈن دەپ،
 68. ئوتتۇرانجىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسىگە
 69. يۇلتۇز دەپ ئات قويدى. بىر كۈنى
 70. ئوغۇز خاقان ئوۋغا چىقتى.
 71. ئالدىدىكى كولىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۇپ
 72. دەرەخنى كوردى. بۇ دەرەخنىڭ كاۋىگىدا،

(9)

73. بىر قىز تەنھا ئولتۇراتتى.
 74. ئۇ ئىنتايىن ساھىپ جامال ئىدى، ئۇنىڭ

75. كوزى ئاسماندىنمۇ كوكرەك، ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 76. چېچى سۇ ئېقىمىدەك، ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 77. چىشى ئۈچىدەك ئىدى، ئۇ شۇنداق ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 78. ساھىپ جامال قىز ئىدىكى، يەر- جاھاندىكى كىشىلەر ئۇنى كورسە.
 79. "ئاھ، ئاھ، جاننى ئالدىكەن" دەرلەر ئىدى. سۈت- رىمال.
 80. قىمىزغا ئايلاندى. ئوغۇز خاقان ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 81. ئۇنى كورگىنىدە ھۇشىدىن كەتتى، يۇرۇڭگىگە ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 82. ئوت چۈشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى، ئۇنى ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياتتى، ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.

(10)

82. ئوت چۈشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى، ئۇنى ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياتتى، ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 83. تىلىگىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى. ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 84. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ، ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 85. ئۇ يەڭگىدى. ئۈچ ئوغۇل تۇغدى، ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 86. تۇنجىسىغا كوك، ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 87. ئوتتۇرانجىسىغا تاغ، ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 88. كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى. ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 89. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چوڭ ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.
 90. توي بەردى، ئەل- جامائەتنى تەكلىپ قىلدى. ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.

(11)

91. ئۇلار كېلىپ قاتناشتى. قىزىق شىرە، ئارمىيەنىڭ قانداق قىلىشىغا.

92. قىرىق بەندۇڭ ياساتتى.
93. كوپچىلىك تۇرلۇك نازى - نىمەنى يىپىشتى،
94. تۇرلۇك مەي - شاراپلار ئىچىشتى. توپىدىن كېيىن،
95. ئوغۇز خاقان بەگلەرگە ۋە ئەل - جامائەتكە
96. يارلىق چۇشۇرۇپ مۇنداق دىدى:
97. "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار
98. يا بىلەن قالغان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
99. كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران؛

(11)

(12)

100. تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا
101. يۇرۇشسۇن مال - ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
102. قوياش تۇغ بولسۇن،
103. ئاسمان قورغان. "ئاندىن كېيىن، ئوغۇز
104. خاقان تەرەپ تەرەپكە يارلىق چىقاردى. مەكتۇپ يېزىپ
105. ئەلچىلەردىن ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دىيىلگەن:
106. "مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن،
107. مەن پۇتۇن جاھاننىڭ خاقانى
108. بولۇشۇم كېرەك. مەن سىلەرنىڭ ماڭا بوي سۇنۇشىڭلارنى

(11)

(13)

109. سورايمەن. كىمكى مېنىڭ ئاغزىمغا

110. باقسا، مەن ئۇنىڭغا تارتۇق تارتىپ،
 111. ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىمەن.
 112. كىمكى ئاغزىغا باقسا، غەزەپ بىلەن
 113. لەشكەر تارتىپ،
 114. ئۇنى ئوزۇمگە دۇشمەن تۇتىمەن.
 115. لەشكەرلىرىم ھەممىلا يەردە سىلەرنى يوقىتىدۇ
 116. بۇ چاغدا، ئوڭ تەرەپتە
 117. ئالتۇن خاقان دىگەن بىر خاقان بار ئىدى.

(14)

118. ئالتۇن خاقان ئوغۇز خاقانغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
 119. نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش،
 120. نۇرغۇن ياقۇت، ئۈنچە - مەرۋايىتىنى سوغا قىلىپ،
 121. ئوغۇز خاقانغا بېقىنىدىغانلىغىنى بىلدۈردى. ئوغۇز خاقان
 122. ئۇنىڭ ياخشى بەگلىرى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.
 123. ئالتۇن خاقان بىلەن دوست بولدى.
 124. سول تەرەپتە ئۈرۈم (رىم) دىگەن
 125. بىر خاقان بار ئىدى. بۇ خاقاننىڭ
 126. لەشكەرلىرى ۋە شەھەرلىرى نۇرغۇن ئىدى.

(15)

127. بۇ ئۈرۈم خاقان ئوغۇز

128. خاقاننىڭ يارلىغىنى قوبۇل .
129. قىلىمىدى، ئۇنى ھورمەتلەپ ئالدىغا بارمىدى .
130. "بۇ سۆزلەرگە پىسەن قىلمايمەن" دەپ يارلىققا بوي سۇنمىدى .
131. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقاننىڭ .
132. غەزىۋى كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەسكەر چىقىرىشقا تەييارلاندى .
133. تۇغلارنى كۆتىرىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاتلاندى .
134. قىرىق كۈندىن كېيىن، مۇز تاغ دىگەن .
135. تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى .

(16)

136. چىدىر تىكىپ، شۇك بولۇپ ئۇخلاشتى .
137. تاڭ سۇزۇلگەندە، ئوغۇز خاقاننىڭ .
138. چىدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشتى .
139. ئۇ يورۇق ئىچىدىن، كوك .
140. تۈكلۈك، كوك يايلىلىق چوڭ .
141. بىر ئەركەك بورى چىقتى. بۇ بورى ئوغۇز .
142. خاقانغا مۇنداق دىدى:
143. "ھەي، ئوغۇز سەن .
144. ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ، .

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭمەن .

146. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
 147. چېدىرلىرىنى يىغىپ. ئاتلاندى.
 148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا
 149. كوك تۈكلۈك، كوك يايلىق
 150. چوڭ بىر ئەركەك بورى
 151. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، بۇنىڭ بىلەن
 152. ئۇلار بورىنىڭ كەينىدىن
 153. ئەگشىپ ئىلگىرىلىدى.

(18)

154. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كوك
 155. تۈكلۈك، كوك يايلىق بۇ چوڭ
 156. ئەركەك بورى يولىدىن توختىدى. ئوغۇزمۇ لەشكەرلىرى
 157. بىلەن بىرگە توختىدى. بۇ يەردە ئىتىل
 158. دىگەن بىر دەريا بار ئىدى. ئىتىل دەرياسىنىڭ
 159. قىرغىقىدىكى قارا تاغ باغرىدا
 160. قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
 161. ئىككى قوشۇن ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ
 162. جىددى ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش

(19)

163. ئەل - جامائەتنىڭ كۆڭلىگە كۆپ قايغۇ

164. سالدى. ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق بولدىكى،
 165. ئىتىل دەرياسىنىڭ سۈيى
 166. قىپ-قىزىل سرغا ئايلاندى.
 167. ئوغۇز خاقان يەڭدى،
 168. ئۇرۇم خاقان قاچتى. ئوغۇز خاقان
 169. ئۇرۇم خاقاننىڭ خاقانلىغىنى ئالدى،
 170. ئەل-جامائەتنى ئۆزىگە قاراتتى، نۇرغۇنلىغان جانسىز
 171. ۋە جانلىق غەنىمەتلەر ئوغۇز خاقاننىڭ

(20)

172. ئوردىسىغا كىردى. ئۇرۇم خاقاننىڭ بىر
 173. قېرىندىشى بولۇپ ئۇنىڭ ئىسمى ئۇرۇس بەگ ئىدى.
 174. ئۇرۇس بەگ ئوغلىنى
 175. تاغ بېشىغا جايلاشقان، ئەتراپى
 176. چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان،
 177. شەھەرنى قوغداشقا ئەۋەتتى. ھەمدە ئوغلىغا
 178. "شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
 179. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك" دېدى.
 180. ئوغۇز خاقان ئاشۇ شەھەرگە ئاتلاندى.

(21)

181. ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغلى ئوغۇز خاقانغا

182. نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش ئەكەلدى،
 183. ھەمدە: "ئىخ، سەن مېنىڭ خاقانىمىسەن!
 184. ئاتام بۇ شەھەرنى ماڭا بەرگەن ھەمدە
 185. شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
 186. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك دېگەن،
 187. ئەگەر ئاتام خاپا بولۇپ قالسا،
 188. مېنىڭ ھالىم قانداق بولۇر؟
 189. مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن.

(18)

(22)

190. بىزنىڭ بەختىمىز، سېنىڭ
 191. بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز،
 192. سېنىڭ دەرىخىڭنىڭ ئۇرۇغىدىن،
 193. تەڭرى ساڭا
 194. پۈتۈن زىمىننى ئاتا قىلماقتا. مېنىڭ جىسىمىم ۋە
 195. بەختىم ساڭا مەنسۇپ. مەن ساڭا
 196. تارتۇق تارتىپ تۇرۇپ، دوستلۇقتىن چىقمايمەن" دېدى.
 197. ئوغۇز خاقانغا يىگىتنىڭ سوزى
 198. ياقىتى، شاتلىنىپ كۆلدى.

(23)

199. ھەمدە: "ماڭا كۆپ ئالتۇن تەقدىم قىپسەن،

200. شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن" دېدى.
201. شۇڭا ئۇنىڭغا "ساقلاپ" دەپ ئات قويدى،
202. ئۇنىڭغا دوستلۇق قىلدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان
203. لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئىتىل دەرياسىغا كەلدى.
204. ئىتىل دەرياسى چوڭ بىر دەريا ئىدى.
205. ئوغۇز خاقان ئۇنى كورۇپ ئېيتتىكى:
206. "ئىتىلنىڭ سۇيىدىن قانداق ئوتەرمىز؟" لەشكەرلەر ئىچىدە
207. ئۇلۇس ئوردا بەگ دىگەن بىر ياخشى بەگ بار ئىدى.

(24)

208. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئېقىللىق ئادەم ئىدى.
209. ئۇ بەگ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال-ياغاچلارنىڭ تۇرغانلىغىنى
210. كوردى، بۇنىڭ بىلەن ھىلىقى بەگ.....ئاشۇ ياغاچلار.....
211. كەستى. ئۇنى سۇنىڭ ئۈستىدە لەيلىتىپ، ئۆزلىرى ئۇنىڭ
- ئۈستىگە چىقىپ ئىتىل دەرياسىدىن ئوتتى.
212. ئوغۇز خاقان شاتلىنىپ كۆلدى، ئېيتتىكى:
213. "ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
214. قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن."
215. ئۇلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.
216. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە ھىلىقى كۆك تۈكلۈك،

(25)

217. كۆك يايلىق ئەركەك يورنى كوردى.

218. بۇ كوك بورى ئوغۇز خاقانغا ئېيتتىكى:
 219. "ئوغۇز، ئەمدى لەشكەرلىرىڭنى باشلاپ بۇ يەردىن قوزغال.
 220. سەن ئەل - جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ ماڭ،
 221. مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭمەن.
 222. تاڭ ئاتقاندا، ئوغۇز خاقان ئەركەك
 223. بورىنىڭ لەشكەرلىرى ئالدىدا،
 224. يول باشلاپ كېتىپ بارغانلىغىنى كورۇپ شاتلاندى
 225. ھەمدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.

(26)

226. ئوغۇز خاقان بىر چىپار ئايغىر ئاتقا
 227. مېنەتتى. ئۇ بۇ ئايغىرنى ئىنتايىن
 228. ياخشى كورەتتى. يولدا بۇ ئايغىر كوزدىن
 229. يۇتتى. بۇ يەردە ئىگىز بىر تاغ بار ئىدى.
 230. ئۇنىڭ ئۈستىدە توك - مۇزلار بار ئىدى.
 231. ئۇنىڭ چوققىسىدا ئاپپاق قارلار بار ئىدى،
 232. شۇڭا بۇ تاغ مۇز تاغ
 233. دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇز خاقاننىڭ ئېتى
 234. مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

(27)

236. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان ئۈزۈنغىچە ئازاپ چەكتى.

236. لەشكەر ئىچىدە بەستلىك ۋە تەمبەل بىر ئەر بار ئىدى.
237. ئۇ ھىچنەمىدىن قورقماس باتۇر ئادەم ئىدى.
238. جەڭلەرنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بەرگەن ئادەم ئىدى.
239. بۇ ئادەم ئاتنى ئىزدىگىلى تاققا كىردى.
240. توققۇز كۈندىن كېيىن، ئوغۇز خاقانغا
241. ئايغىرنى ھازىر قىلدى. مۇز تاغ
242. ئىنتايىن سوغ بولغاچقا، بۇ بەگنىڭ پۈتۈن ئەت-جانىنى
243. قار-مۇز قاپلىغان ئىدى.

(28)

244. ئوغۇز خاقان خۇرسەن بولۇپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
245. "ھەي، سەن بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
246. مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق." ھەمدە
247. ئۇنىڭغا نۇرغۇن دۇنيا تەقدىم قىلدى. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى.
248. ئۇ يولدا ئىگىز بىر ئويىنى كوردى،
249. بۇ ئويىنىڭ تېمى ئالتۇندىن، تۇڭلۇڭى كۈمۈشتىن،
250. ئىشىكى تومۇردىن ياسالغان ئىدى.
251. ئىشىكى قۇلۇپلانغان بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى.
252. لەشكەر ئىچىدە بىر چىۋەر ئۇستام بار ئىدى.

(29)

253. ئۇنىڭ ئىسمى تومۇردۇ قاغۇل ئىدى.
254. ئوغۇز ئۇنىڭغا: "سەن بۇ يەردە قال،

255. ئىشكىنى ئاچ، ئىشكىنى ئاچقاندىن كېيىن
256. ئوردىغا قايتىپ بار دەپ يارلىق چۈشەردى ھەمدە ئۇنىڭغا
قالاچ دەپ ئات قويدى.
257. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بىر كۈنى كوك تۈكلۈك،
258. كوك يايلىق ئەركەك بورى يەنە يولدىن توختىدى.
259. ئوغۇز خاقانمۇ يولدىن توختاپ، چېدىرلىرىنى تىكتى.
260. بۇ تېرىلمىغان تۈزلەڭلىك بىر يەر بولۇپ،
261. چۈرچىت دەپ ئاتىلاتتى.

(30)

262. ئۇنىڭ ئەل - جامائىتى كۆپ، يەرلىرى كەڭ ئىدى.
263. بۇ يەردە يىلقىلار، پادا - كالىلار، ئالتۇن كۈمۈش،
264. ئۈنچە - مەرۋايىتلار كۆپ ئىدى. چۈرچىت خاقان
265. ۋە ئەل - جامائىتى ئوغۇز خاقانغا قارشىلىق بىلدۈردى.
266. ئۇرۇش باشلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىپ، قىلىچ
267. ئۇرۇشۇپ جەڭ قىلدى. ئوغۇز خاقان چۈرچىت
268. خاقانى يەڭدى، ئۇنىڭ بېشىنى
269. ئېلىپ ئولتۇردى. چۈرچىتنىڭ ئەل - جامائىتىنى
270. ئوز ئاغزىغا قاراتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن،

(31)

271. ئوغۇز خاقاننىڭ لەشكەرلىرىگە، نوكدەرلىرىگە ۋە

272. خەلقىگە شۇنداق كۆپ غەنىمەتلەر چۈشتىكى،
 273. ئۇنى توشۇشقا شۇنچىلا ئات، قېچىر، كالىلار
 274. ئازلىق قىلدى. ئوغۇز خاقاننىڭ
 275. لەشكىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چىۋەر كىشى بار بولۇپ،
 276. ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىللىگ ئىدى.
 277. بۇ چىۋەر ئادەم بىر ئىگىز ھارۋا ياسىدى. ھارۋا ئۈستىگە
 278. جانىز غەنىمەتلەرنى قاپچىلدى، ھارۋىنىڭ ئالدىغا
 279. جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشتى، ئۇلارغا ھارۋىنى تارتقۇزدى.

(32)

280. نوكەرلەر، ئەل - جامائەت بۇنى كورۇپ
 281. ھەيران بولدى، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىدى.
 282. ئىگىز ھارۋا ماڭغاندا "قانغا، قانغا" دىگەن ئاۋاز چىقاتتى،
 283. شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا "قانغا" دەپ
 284. ئات قويدى. ئوغۇز خاقان قانغالارنى كورۇپ،
 285. كۆلدى، ئېيتتىكى: "قانغا بىلەن جانىز غەنىمەتنى
 286. جانلىق غەنىمەت سورەپ ماڭىدىكەن.
 287. ئىگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن، قانغۇلۇق
 288. ساڭا ئات بولسۇن." سوزىنى تۈگىتىپ يۈرۈپ كەتتى.

(33)

289. ئاندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىق

290. ئەركەك بورى بىلەن بىللە سىندۇ، تاڭغۇت،
291. شاغام تەرەپلەرگە يۇرۇش قىلىپ باردى.
292. كوپ ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلاردىن كېيىن،
293. ئۇ جايلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە ئۇ يەرلەرنى ئوز دولەت تىرتورىيىسىگە قوشتى.
294. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك.
295. جەنۇپ تەرەپتە بارقان دىگەن.
296. يەرنىڭ بارلىغىنى بىلىش كېرەك. ئۇ يەرلىك ئىشلىتىش.
297. ناھايىتى مۇنبەت ۋە ئىسسىق يەر ئىكەن.
- (34)
298. ئۇ يەردە ھايۋاناتلار ۋە قۇشلار كوپ ئىكەن،
299. ئالتۇن، كۈمۈش، بايلىق كوپ ئىكەن.
300. ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ چىرايى قاپ-قارا ئىكەن.
301. خاقاننىڭ ئىسمى ماسار خاقان ئىكەن.
302. ئوغۇز خاقان شۇ جايغا ئاتلاندى.
303. ئىنتايىن قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
304. ئوغۇز خاقان يەڭدى، ماسار خاقان قاچتى.
305. ئوغۇز خاقان بۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ دوستلىرى
306. خۇرسەن بولدى، دۇشمەنلىرى زار.

(35)

- 307. قاقشىدى. ئوغۇز خاقان ئۇنى يەڭگەندىن كېيىن، مال - چارۋىغا ئىگە بولدى.
- 308. پۈتمەس - تۈگۈمەس بايلىققا ۋە مال - چارۋىغا ئىگە بولدى.
- 309. ھەمدە ئۇلارنى ئوز ئېلىگە توشۇپ كەتتى.
- 310. ئۇتتۇپ قالماسلىق كېرەك.
- 311. كىشىلەرگە بىلدۈرۈش كېرەك. ئوغۇز خاقاننىڭ.
- 312. يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۇز چاچلىق،
- 313. قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى.
- 314. ئۇ بىلەرمەن ۋە لىلا ۋەزىر ئىدى.
- 315. ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۇرۇك ئىدى.

(36)

- 316. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە.
- 317. بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈش ئوق كوردى.
- 318. بۇ ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن تا كۈن پېتىشىقىچە سوزۇلغان.
- 319. ئىدى. ئۈچ كۈمۈش ئوقنىڭ ئۈچى.
- 320. شىمالنى كورسىتىپ تۇراتتى.
- 321. ئۇيقۇدىن كېيىن، ئۇ چۈشىگە كەشكەنلىرىنى.
- 322. ئوغۇز خاقانغا ئېيتىپ مۇنداق دىدى:
- 323. "ھەي، خاقانم،
- 324. ساڭا ئۇزۇن ئومۇر يار بولسۇن،

(37)

325. ھەي خاقانم، سېنىڭ ئەل-ئىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن؛
326. كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
327. ئىشغال قىلغان يەرلىرىن ئۇرۇغغا
328. بولۇپ بەرسۇن دەپ. " ئوغۇز خاقان ئۇلۇغ
329. تۇرۇكنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن خۇرسەن بولدى
330. ھەمدە: "ئېيتقىنىڭ كەلسۇن" دىدى.
331. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا، بالىلىرىنى
332. چاقىرىپ كەلتۈرۈپ ئېيتتىكى: "ھەي (ئوغۇللىرىم)
333. ئوۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرسدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۈچۈن،

(38)

334. ئوۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ. كۈن،
335. ئاي، يۇلتۇز، ئۇچىڭلار تاڭ ئاتار تەرەپكە بېرىڭلار،
336. ئاسمان، تاغ، دېڭىز ئۇچىڭلار تۇن قاراڭغۇسى
337. تەرەپكە بېرىڭلار. "بۇنىڭ بىلەن
338. ئۈچەيلىن تاڭ ئاتار تەرەپكە،
339. قالغان ئۈچى تۇن قاراڭغۇسى تەرەپكە كەتتى، كۈن، ئاي،
340. يۇلتۇز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىدى ھەمدە
341. يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى،
342. شۇنداقلا ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

(39)

343. ئوغۇز خاقان شاتلاندى ھەمدە
344. ئالتۇن يانى ئۇچ بولەككە بولدى ۋە ئېيتتىكى:
345. "ھەي، ئاكىلار، بۇ يا سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
346. سىلەر ياغا ئوخشاش ئوقنى كۆككچە ئېتىڭلار."
347. يەنە شۇندىن كېيىن، ئاسمان، تاغ
348. ۋە دېڭىز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىغاندىن كېيىن،
349. يولدىن ئۇچ كۆمۈش ئوق تېپىۋالدى ھەمدە
350. ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.
351. ئوغۇز خاقان شاتلاندى

(40)

352. ھەمدە ئوقلارنى ئۇچىگە بولۇپ بەردى، ئېيتتىكى:
353. "ھەي، ئىنىلەر، بۇ ئوق سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
354. يا ئوقنى توغرىلايدۇ. سىلەر ئوققا ئوخشاش
355. (ياغا بوي سۇنۇڭلار). شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
356. چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى.
357. نوگەرلىرىنى، ئەل - جامائەتنى چاقىرتتى، ئۇلار كېلىپ
358. بامەسلىھەت ئولتۇرۇشتى. ئوغۇز خاقان
359. چوڭ چېدىردا.....
360.....(ئوڭ تەرىپىگە)،

(41)

- 361. قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى.
- 362. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى.
- 363. ئۇنىڭ تۈۋىگە بىر ئاق قويىنى باغلىدى. سول
- 364. تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى.
- 365. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈمۈش توخۇنى ئاستى.
- 366. تۈۋىگە بىر قارا قويىنى باغلىدى.
- 367. ئوڭ تەرىپتە بۇزۇقلار ئولتۇردى.
- 368. سول تەرىپتە ئۈچ ئوقلار ئولتۇردى.
- 369. قىرىق كېچە - كۈندۈز توي بولدى.

(42)

- 370. ئىچىشتى، يىمىشتى، خۇرسەن بولۇشتى. شۇندىن كېيىن.
- 371. ئوغۇز خاقان ئوغۇللىرىغا يۇرتنى ئۆلەشتۈرۈپ بەردى.
- 372. ئىپتىتىكى: "ھەي، ئوغۇللىرىم، مەن كۆپ ياشىدىم،
- 373. كۆپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم. يا بىلەن كۆپ ئوق ئاتتىم، ئايغىر بىلەن
- 374. كۆپ يوللارنى كەزدىم. دۇشمەنلەرنى زار يىغلىتىپ، دوستلارنى
- 375. شات ئەيلەتتىم. تەڭرى ئالدىدا مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم.
- 376. ئەمدى يۇرتىنى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن.".....
- 377
- 378

ئىزاھلار

ئىزاھات قىسمىدا قوللىنىلغان قىسقارتىلغان سوز ۋە بەلگىلەر توۋەندىكىچە:

DTS: Drevne Tyurkskiy Slovar, Lenin'grad,

1969, (قەدىمقى تۈركىي تىل لۇغىتى)

AG: Alttürkische Grammatik, Leipzig,

1950. (قەدىمقى تۈركىي تىل گىرامماتىكىسى)

> :دىن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

< :غا ئۆزگەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

= : تەڭلىك بەلگىسى.

∩ : ئوخشاش دىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

1. bolsunoqil: "bol-" دىگەن پېلىدىن كەلگەن بولۇپ، پېلىنىڭ

III شەخس بۇيرۇق راي شەكلىنىڭ كەينىگە II شەخس بۇيرۇق راي

قوشۇمچىسى -oqil نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن. مۇنداق قوشما

شەكىل «ئوغۇز داستانى»دىلا كورۇلىدۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىل -

يېزىقىدىكى باشقا يادىكارلىقلاردا كورۇلمەيدۇ.

1. angaoqu (تۇرۇق، چىراي): anga- (سىزماق، تۇرقىنى سىز -

ماق) دىگەن پېلىدىن كەلگەن. بۇ پېىل ang (تۇرۇق، چىراي)

دىگەن ئىسمىغا پېپىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "a" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

3. kəno (يەنە): ھازىرقى زامان تۈرك تىلىدىكى "gəno (يەنە)" گە سېلىشتۇرۇڭ.

3. ay ka(o)ɳ: شېرباخ ئەپەندىنىڭ پىكرىچە (تەپسىلاتى 244 - قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتا) ئوغۇزنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى، ئۇ "aykan" دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى ئۇيغۇرلاردىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە "خان" نى قوشۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇ نۇقتا قەدىمقى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ خېلى يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ شۇنداقلا ئائىلىق جامائەدىن ئائىلىق جامائەگە ئۆتۈشتىكى ئىجتىمائىي باسقۇچنىڭ قالدۇقى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

4. kəzi yarı (كوزى يورماق): ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "كوزى يورماق" قا سېلىشتۇرۇڭ.

4. bod: "boda (بوي)" دىگەن ئىسمىغا پېپىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "a" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭمۇ "كوزى يورماق" دىگەن مەنىسى بار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "بويماق" قا سېلىشتۇرۇڭ.

5. ənglūki qīraqī (رەڭگى - روھى): "ənglūk qīraqī" قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز، كېيىنكىسى پارسچە سوز ("چىراي" دىن كەلگەن). «ئوغۇز داستانى» دا بىر قانچە ئورۇندا "suqī"، "qīraqī" قاتارلىق ئالاھىدە شەكىللەر ئادەتتە قوللىنىدىغان "sūyi, qiray" نىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. بۇ بىر خىل دىئالېكتنىڭ ئىنكاسىمۇ - قانداق؟

6. atax (ئوت): پارس تىلىدىن كىرگەن. راسپ لىسىنىڭ نىسبەتلىرى

9. nəpsiki: «خوجو سوزلۇكى» (توۋەندە قىسقارتىلىپ «سوز»

لۆك» دەپ ئاتىلىدۇ) نىڭ شەخىسلەر بولۇمىدە «نىۋاسىكى» دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 神—shen (ئىلاھ) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

بۇ سوز سانىكىرىت تىلىدىكى «naivāsik» دىن كەلگەن. 8. nāp

9. ooquz: ھازىرقى قازاق تىلىدىكى «uwuz» غا سېلىشتۇرۇڭ.

10. yig (خام): «سوزلۆك» نىڭ يىمەكلىكلەر بولۇمىدىكى «yik—

خام» ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى «yiki—خام» غا سېلىشتۇرۇڭ.

10. sūrmə—شاراپ: بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبىئى ئېنىق

ئەمەس. پېللىئوت ئۇنى «بوز» دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

12. ud—بۇقا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەردىكى سوز

ئاخىرقى بوغۇمىدا كەلگەن «d» ھازىرقى تىلىدا «y» غا ئۆزگەرگەن،

ud < ئۇي. 1. 1747 1204 (تولۇق تىل سۆزلىرى: 1974)

13. yaqir—مورە: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى «jawer—

مورە» گە سېلىشتۇرۇڭ. 1. 1747 1204 (تولۇق تىل سۆزلىرى: 1974)

13. kix: «سوزلۆك» نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە، بۇ سوز

خەنزۇچىغا 貂鼠—diaoshu (قارا بۇلغۇن) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

13. kik: قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا ئومۇمەن «كىيىك» دەپ يېزىلىپ

دۇ. «سوزلۆك» نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە «كىيىك» دەپ

يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 兽—shou (ھايۋان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

20. mürən—دەريا: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن، دەريا قەدىمقى

ئۇيغۇر تىلىدا «öküz» ياكى «ögüz» دىيىلىدۇ. 1747 1204 (تولۇق تىل سۆزلىرى: 1974)

20. بۇ قۇردا كوپلۇك قوشۇمچە «-lar, -lar» سۈيەتداشنىڭ كەينىگە

قوشۇلغان، بۇ بىر قەدەر پەۋقۇلئاددە ئەھۋال. مۇنتىزىم گىرامماتىكا

بويىچە بولغاندا "كەلگەن كىيىكلەر"، "ئۆچقان قۇشلار" بولۇشى كېرەك.

22. kīat (?). — تاق مۇڭگۇزلۇك ھايۋان: بۇ سوز قوليازىمنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدا خىلمۇ-خىل يېزىلغان. بۇ كوچۇرگۇچىنىڭمۇ بۇ سوزنىڭ توغرا ئىملاسىنى بىلمەيدىغانلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ. «سوز-لۇك» نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە "kad(kat)" سوزى خەنزۇچىغا qilin—麒麟 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. 49-قۇردا مۇشۇ سوزنىڭ كەينىگە سىزىلغان تاق مۇڭگۇزلۇك ھايۋاننىڭ سۈرىتىگە ئاساسەن، بىز ۋاقتىنچە ئۇنى تاق مۇڭگۇزلۇك ھايۋان دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. بۇ سوزنىڭ چىڭگىزخان ئۇرۇغى بولغان قىئات قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ-يوق؟

23. əlkün—خەلق: ئالدىنقى سوز تۈركىي تىلغا خاس سوز، كېيىنكىسى مۇڭغۇلچە سوز بولۇپ "ئادەم" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ قوش سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "il budun—ئەل—جامائەت، خەلق" قە باراۋەر.

24. bərkə əmgə(k)—ئازاپ، جاپا: بۇ قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى مۇڭغۇلچە سوز («سوزلۇك» نىڭ ئىش ۋە ئومۇمىي يۈزلۈك ئىشلىرىدىن بولغان سوزلەر بولۇمىدىكى "bəre—kiyin" سوزىگە سېلىشتۇرۇڭ)، كېيىنكىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، توغرا يېزىلىشى "əmgək—چاپا". بۇ يەردە «سوزلۇك» تىكىگە ئوخشاش "əmgə" دەپ يېزىلىپ، سوز ئاخىرىسىدىكى "k" ھەرىپى چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

25. Ooquz hakan: بۇ ئىسىمنى "ئوغۇز خان (ئوغۇزخان)" دەپمۇ ئوقۇشقا بولىدۇ (243-قۇرغا تەپسىلىي ئىزاھ بېرىلىدۇ). ئوغۇز—مەشھۇر بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. بۇ نام ئەڭ بۇرۇن تۈرك

خانلىغى دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستىدە كورۇلىدۇ. ئۇنىڭدا ئومۇمەن "توقۇز ئوغۇز—توققۇز ئوغۇز" دەپ يېزىلغان. توققۇز ئوغۇز تۈرك خانلىغى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق قەبىلىنىڭ بىرى. 19— ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بەزى ئالىملار مىلادىنىڭ دەسلۇدە خەنزۇچە تارىخنامىلاردا كورۇلگەن "乌纥—wuhe, 乌获—wuhuo" نى مۇشۇ قەبىلە نامىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى دەپ ھىساپلىغان ئىدى (مەسلەن، V. Thomsen: *Inscription de l'orkhon déchiffrées. 1896. p. 148*). فرانسىيلىك خامىلتوننىڭ يېقىنقى تەتقىقاتلىرىغا ئاساسەن، ئوغۇز قەبىلىسى ئەڭ بۇرۇن دىگەندە 7— ئەسىر ئەتراپىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، توققۇز ئوغۇزدىن كەلگەن. كېيىنكىسى بولسا، "توقۇز ئوغۇش" تىن كەلگەن (تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىشىشى مۇناسىۋىتىدىن ئىككىنچى سوزنىڭ ئاخىرىدىكى "x" بىرىنچى سوزنىڭ ئاخىرىدىكى "z" نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ "z" غا ئايلانغان. مەسلەن: <karoqadī alkadī> "karoqadī arkadī" ("تىللىماق، قاغىماق" قاتارلىقلار). 8— ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، بۇ قەبىلىنىڭ بىر قىسمى بالقاش كولى بىلەن كاسپى دېڭىز ئارىلىغىدىكى رايونغا بارغان، 10—، 11— ئەسىرلەردە سېلىچۇق تۈرك-لەرنىڭ كونتىرىلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، بۇ قەبىلە ئىران ئىگىزلىكى ۋە كىچىك ئاسىياغا بارغان. مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇ "غۇز" دەپ خاتىرىلەنگەن.

25—26. *əriz kaqaz*: «سوزلۇك» نىڭ ئىشى ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە "əriz kaqaz" دەپ يېزىلىپ خەنزۇ-چىغا kangkai—(مەرت، مەردانە) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بىز كونستېكىستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "باتۇر، يۈرەكلىك" دەپ

تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق.

27. jīda — نەيزە: موڭغۇل تىلىدىكى "jīda" دىن كەلگەن،
"نەيزە" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "süngü" دىيىلىدۇ.

28. kalkan — قالقان: بۇ سۆز «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك (تۈركىي تىللار لۇغەتى)»، 1-توم، 441-بەت قاتارلىق جايلاردا كورۇلىدۇ (تۈركچە نۇسخىسى، توۋەندىكىلىرىمۇ شۇنداق). بۇ سۆز «سوزلۇك» تىمۇ كورۇلىدۇ.

32. kim: بۇ يەردە "kim" باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەن، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ki" گە يېقىن كېلىدۇ، لېكىن ئىككىسىنىڭ مەنبەسى ئوخشاش ئەمەس.

33. xungkar: بۇ سۆز «سوزلۇك» نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇ-
مىدە خەنزۇچىغا hayqing — 海青 دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

44—48: بۇ جايدا تېكىستتىكى مەزمۇن بىلەن رەسىم بىر بىرىگە قارشى بولۇپ قالغان. ئالدىدا قىئات بۇغا ۋە ئېيىقنى يەۋەتتى دىيىلگەن. شۇڭا 44-قۇردىكىنى kīatnīng ang(a)qusi (ئاستىغا قىئاتنىڭ رەسىمى سىزىلغان)، 48-قۇردىكىنى xungkarung ang(a)qusi (ئاستىغا قۇشنىڭ رەسىمى سىزىلغان) قىلىپ ئۆزگەرتىش كېرەك.

47. y(a)l — شامال: بانگ بۇ سۆزنى "y(a)z — سېرىق مەس" دەپ تەرجىمە قىلغان. كونتېكىستقا ئاساسەن ئۇنى "شامال" دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. ئەسلى نۇسخىدا "l" ھەرپىنىڭ كەينىدىن ئۈستىگە تارتىلغان سىزىغى كەم يېزىلىپ قالغان، نەتىجىدە "y(a)s" بولۇپ قالغان ("yaz" دەپ ئوقۇلىدۇ).

52. aya(n): بۇ سۆز شېرىخ نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخىدا

شۇنداق ئورۇپ يېزىلغان. بانگ ئۇنى "a" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە ئۇنى ئوشۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ قارايدۇ (بانگ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىنىڭ 52—53—قۇرغا بەرگەن ئىزاھىغا قاراڭ).

53. kuqulululuq : كونتېكىستقا ئاساسەن، بۇ سوزنىڭ مەنىسى "يورۇق". مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

54. altun kozuk : ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "تومۇر قوزۇق—شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزى" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "ئېمىر قازىق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

60. tol boquz bol— بويىدا قالماق: "tol" ئەسلىدە "ياش ماللار"دىگەن مەنىنى بېرەتتى، بۇ يەردە "بوغاز" بىلەن بىرلىكتە قوشما سوز بولۇپ كەلگەن.

71. al : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئاست"، "ئالدى تەرەپ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ سوزنى پېلىسۇت "alisdin— بۇ يەردىن" دەپ ئوقۇيدۇ.

72. kabuqak : بۇ "قابۇق = قاۋۇق— بوشلۇق، كاۋاك، كۈلۈك" نىڭ كىچىكىلىتىش شەكلى، يەنى kabuqak < kabuq + qak (تۇپ سوزدىكى "k" چۇشۇپ قالغان).

76. usuq : بۇ جايدىكى كونتېكىست بويىچە بۇ سوز "سۇ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، ئۇ موڭغۇل تىلىدىكى "usu(n)— سۇ" بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "suw— سۇ"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئالاھىدە شەكىل. بانگ "usuq" نى "ياڭزا، چىراي" دەپ ئىزاھلايدۇ.

79. süttan kumuz bol— سوزمۇ سوز تەرجىمە قىلغاندا "سۇت قىمىزغا ئايلاندى" بولىدۇ. بۇ جايدا ئوخشىتىش ئورنىدا قوللىنىلغان

- بولۇپ، كىشىلەرنىڭ مەپتۇنلۇق ھالىتى تەسۋىرلەنگەن.
- 90—91. "jarlik ~ yarlik": "jarlik jarla- "بۇيرۇق چىقارماق" دىگەن مەنىدە. "jarla-" بۇ يەردە "ئېلان قىلماق، چاقىرماق" مەنىسىدە كەلگەن. لېكىن كېيىنكى بىر قانچە ئورۇندا (352-قۇر، 358-قۇر-لاردا) "چاقىرىش، يىغىش" مەنىسىدە كەلگەن.
91. xirə — جوزا: بۇ سوز «سوزلۇك» نىڭ قورال-جابدۇق بولۇ-مىدە كورۇلىدۇ. ئۇ موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن.
92. bəndəng: خەنزۇ تىلىدىكى 板凳—bāndēng (بەندۇڭ) دىن كىرگەن. بۇ سوزمۇ «سوزلۇك» نىڭ قورال-جابدۇق بولۇمىدە كورۇ-لىدۇ.
92. qaptur-: "qap- = yap- — ياسماق" دىگەن پېلىنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tur" بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى.
93. qubuyan: بۇ سوزنى كونتېكىستقا ئاساسەن ھازىرچە "نازى-نەمەت" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. «سوزلۇك» نىڭ يىمەك-لىكلەر بولۇمىدە "qībiyan" دەپ يېزىلىپ 滋味—zīwei (تەم) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.
94. ax(a)-: تاماق يىمەك: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "asa- — چوڭ-چوڭ يىمەك" كە سېلىشتۇرۇڭ.
97. alalim — ئالاىلى: "al-" دىگەن پېلىنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايىنىڭ I شەخس، كوپلۇك شەكلى قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى. باشقا قەدىمقى يازما يادىكارلىقلاردا كوپىنچە "alalim" شەكلىدە ئۇچرايدۇ.
99. buyan — بەخت: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا "ساۋاپ" مەنىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇ

سانسكربت تىلىدىكى "punya" دىن كەلگەن.

99. uran — جەڭگىۋار شوئار: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىر-قى زامان قازاق تىلىدىكى "uran keter— شوئار تولا" غا سېلىشتۇرۇڭ.
101. taluy — دېڭىز: «سوزلۇك» نىڭ جۇغراپىيە بۆلۈمىدە ئۇنى hay— 海 (دېڭىز) دەپ تەرجىمە قىلغان. موڭغۇل تىلىدىكى dalay — دېڭىز" غا سېلىشتۇرۇڭ.

102. kurikan — چىدىر، قازاق ئويى: بۇ سۆز موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. «سوزلۇك» نىڭ ئىش ۋە ئومۇمىي يۈزلۈك قوللىنىدىغان سۆزلەر بۆلۈمىدە خەنزۇچىدىكى 起营— qiying دىگەن سۆز قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "türiyən tür—" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.
103. sarī — تەرەپ: «سوزلۇك» نىڭ ئورۇن- تەرەپ بۆلۈمىدە خەنزۇچىدىكى 四方— sifang دىگەن سۆز "tərt sarī" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

104. jumxa — تەقدىم قىلماق، ئەۋەتمەك: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى "yumxa". ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jumxa — ئەۋەتمەك" كە سېلىشتۇرۇڭ.

104. bildürgülük — پەرمان، ئوقتۇرۇش: بۇ سۆز «سوزلۇك» نىڭ ئەدىبىيات ۋە تارىخ بۆلۈمىدە، خەنزۇچىغا 敕书— chishu (پەرمان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

108. bax qalun — باش ئۇرماق، سەجدە قىلماق: «سوزلۇك» نىڭ ئىش ۋە ئومۇمىي يۈزلۈك قوللىنىدىغان سۆزلەر بۆلۈمىدە، خەنزۇچى-دىكى 叩头— kóutóu (باش ئۇرماق) "bax qal(istī)" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

109. tiläpmän turur: توغرا شەكلى "tiläp tururmän" —

- تەلەپ قىلمەن، قىلغىم كېلىپ تۇرىدۇ. 111. tartıoı tat — تارتۇق تارتماق: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تارتۇ تارت — سوغا قىلماق" قا سېلىشتۇرۇڭ.
112. qimat (~qamat)qak — غەزەپلەنمەك، ئاچچىغى كەلمەك: «سوزلۇك» نىڭ ئىش ۋە ئومۇمىي يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى 怒 — nu (غەزەپ) سوزى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "qimat" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز موڭغۇلچىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.
114. taoıurak — تېز: «سوزلۇك» نىڭ ئىش ۋە ئومۇمىي يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 快去 — kuaiqu (تېز بارماق) قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "tawrak baroıın" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.
116. altun kaoıan — ئالتۇن خاقان: بۇ يەردە ئېلىمىزنىڭ جىن سۇلالىسى (مىلادى 1115 — 1234 - يىللار) نى قورغان Nüzhen خاقان كوزدە تۇتۇلىدۇ.
119. təlim — كوپ: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سوز دائىم "ئوكۇش — كوپ" بىلەن بىرگە "ئوكۇش تەلىم" قىلىپ قوللىنىلىدۇ.
120. kiz — ئاز ئۇچرايدىغان: «قۇتاتقۇ بىلىگ» (بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم) (رادىلوفى نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا)، 3628 - مىسرا (83 - بەت) دا "yakut tæg kiz ol" — ئۇ ئاز ئۇچرايدىغان ياقۇت" دىگەن جۈملە ئۇچرايدۇ.
120. yakut tax — ياقۇت: «سوزلۇك» نىڭ ئۈنچە - مەرۋايىت بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 鸦鹑石 — yagu shi دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

120. ardəni—گوھەر: سانسكرىت تىلىدىكى "ratna" دىن كەلگەن.

121. soyurka: بۇ سوز «سوزلۇك» نىڭ ئىشى ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىغا "shangci—赏賜" (ئىنئام قىلماق، ھەدىيە قىلماق) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. باشقا قەدىمقى يادىكارلىقتا بۇ سوز ئومۇمەن يۇقۇرنىڭ توۋەنگە قىلغان "ھەدىيە" سىنى كورسىتىدۇ. بۇ يەردە بۇ سوزنىڭ قوللىنىشى ئالاھىدىرەك. بۇ موڭغۇلچىدىن قوبۇل قىلىنغان سوز بولۇشى مۇمكىن.

122. ba(l)gü—بەلگە، نىشان: بۇ سوزنى بانگ "bi(r)gü" دەپ ئوقۇپ، "سوغۇلۇق" دەپ تەرجىمە قىلغان. شېرباخ ئۇنى "begü" دەپ ئوقۇپ "چەۋەنداز" دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇنىڭ ئاساسى يوق.

124. qong~jong—سول: موڭغۇل تىلىدىن كەلگەن. "jungojar—جۇڭغار (ئەسلى "سول قول، سول قىسىم" دىگەن مەنىدە).

124. urum: بۇ يەردە شەرقىي رېمىنى كورسىتىدۇ.

128. kataoɣaɣu barmas—بوي سۇنماسلىق: گىرامماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، "بarmas" نىڭ ئالدىدىكى بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى "غا" چۈشۈپ قالغان. kataoɣla~katioɣla: "بىرلەشمەك، قېتىلماق" مەنىسىدە. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "tartioɣlan—تىرىشماق، كۈچ چىقارماق" دىگەن سوز كۆپ ئۇچىرايدۇ. "kataoɣlaɣu" نىڭ بۇ سوز بىلەن مۇناسىۋىتى باردەك قىلىدۇ.

131—132. qimat at: بۇ سوزنىڭ مەنىسى 112—قۇردىكى

"qamat qak—غەزەپلەنمەك" بىلەن ئوخشاش.
134. muz taq: ھازىرمۇ مۇزتاغ دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ كوئىنلۇن تېغىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 7546 مېتىر ئىگىز.

136. xük—شۇك، تېچ، جىم: AG. 336—بەتكە قاراڭ.
uyu—ئۇخلىماق: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "udī~udu—ئۇخلە-ماق" تىن كەلگەن.

143—146. بۇ يەردىكى جۇملە 15 بوغۇمدىن تەشكىل تاپقان ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Ay ay oquz, urum üstigə sən atlar bolasən,
Ay ay oquz tapuqunqlaroja mən yürür bolamən.

ھەي، ئوغۇز سەن ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،
مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭمەن.

145. tapuk: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "uduk tapik" "ھورمەت-لەش" دىگەن مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك» نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى cipeng—侍奉 (ھور-مەتلەش) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapik uduk" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «سوزلۇك» نىڭ ئورۇن-تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 前—qian (ئالدى) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapukinda" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ بۇ يەردىكى مەنىسى «سوزلۇك» تە ئزاھلانغان كېيىنكى مەنىسىگە ئوخشايدۇ.

147. türtür: "tür—يىغماق، تۇرمەك" دىگەن پېيلىنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "tür" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى.

153. kataoqla- ياكى katioqla- بۇ يەردە "ئەگەشمەك" دىگەن

مەنىدە كەلگەن.

157. itil mürən: "ئىتىل" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ۋولگا دەر-

ياسىنى كورسىتىدۇ. "mürən" موڭغۇلچە سوز بولۇپ، ئۇنىڭ

مەنىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "ögüz~ügüz" دەرياغا

باراۋەر.

158. kuduql<kīdiql: "چەت، قاش" دىگەن مەنىگە ئىگە

(AG, 328 - بەت).

162 - 164. بۇ جايدىكى جۈملە ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيداش

ئىككى مىسالىق شېئىردۇر.

Qəriklərnıng aralarıda kəp təlim boldi uruxqu,

Əlgünlərnıng kəngüllərıda kəp təlim boldi kayoqu.

ئىككى قوشۇننىڭ ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ جىددى ئۇرۇش بولدى،

ئۇرۇش ئەل - جامائەتنىڭ كۆڭلىگە كۆپ قايغۇ سالدى.

166. sip singir: بۇ سوز «سوزلۇك» نىڭ ئۈنچە - مەرۋايىت

بولۇمىدە خەنزۇچىغا 朱砂 - zhusha (سىر، سىمپ سولقات مەدىنى)

دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز پارس تىلىدىكى "simxigər" دىگەن

سوزدىن كەلگەن (پېللىئوتنىڭ «توڭباۋ» نىڭ XXIV توم، 253 - 255 -

بەتلەردە ئېلان قىلغان ماقالىسىغا قاراڭ).

171 - 172. əlüg baroqu, tirig baroqu: ئالدىنقىسى ئادەتتىكى

ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى كورسىتىدۇ، كېيىنكىسى مەخسۇسلا ئەسىرلەرنى

كورسىتىدۇ.

173. urus~orus: قەدىمقى رۇسلارنى كورسىتىدۇ.

175. *tərəŋ~tiring mürən*: "چوڭقۇر دەريا" دىگەن مەنىدە.
گېرمانىيىلىك ماركۇئارت بۇ سۆز بۇ يەردە دىنپېر دەرياسىنى كۆرسە-
تىدۇ دەپ ھىساپلايدۇ (Über das Volkstum der komanen) بېر-
لىن، 1914. S. 145).

176. *baluk* — شەھەر: باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلار.
رىدا ئۇمۇمەن "balik" دەپ يېزىلىدۇ.

177. *(balukni) kataoqla* — شەھەرنى قوغدىماق: بۇ يەردىكى
كونتېكىستقا قارىغاندا، ئۇ "قوغدىنماق، مۇداپىئەلەنمەك" دىگەن مەنىگە
ئىگە. «سوزلۇك» نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سۆزلەر
بولۇمىدىكى "tamoqani kadaqla" (خەنزۇچىغا *zhangyin* — 掌印
"نامغا تۇتماق" دەپ تەرجىمە قىلىنغان) غا سېلىشتۇرۇڭ.

168. *tap*: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئارزۇ، ئۈمىت، ئوي" دىگەن
مەنىگە ئىگە (AG. 337 — بەت).

188 — 189. *səndin jarlik baqluq bəllüg bolamən*.
جۈملىنى بىز بانگىنىڭ پىكرى بويىچە "مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى
ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇق. رادلىق ۋە شېرباخ
ئەپەندى بۇ جۈملىنى "*səndən jarluk bayluk billük biləmən*"
دەپ ئورۇپ يېزىپ "مەن سەندىن ھوقۇققا، بايلىققا ۋە ئەقىل-
پاراسەتكە ئىگە بولىمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇ.

199 — 200. بۇ جايدىكى جۈملە 8 بوغۇملۇق، ئاخىرقى بوغۇملىرى
قاچىپىداش، ئىككى مىسرىلىق شېبىر ھىساپلىنىدۇ.

Məngə kəp altun yumxapsən.

Balukni yaxxi saqlapsən.

ماڭا كوپ ئالتۇن سوغا قىمپسەن،

شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن.

200. saklap: بۇ سوز ئەرەپچە "sakâlîba (سلاۋيان)" نىڭ

كوپلۇك شەكلى (سلاۋيانلار).

203 — 204. بۇ يەردىكى تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەر كۈن-

تېكىستقا ئاساسەن قوشۇلغان سوزلەردۇر.

207. uluq ordu bæg: ئۇلۇغ ئوردا بەگ.

208 — 211. بۇ ئورۇندىكى كەم سوزلەر ئەسلىي نۇسخىسىدىمۇ

كەم.

213. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 8 بوغۇملۇق، ئىككى مىسراق شېئىر

ھىساپلىنىدۇ:

Ay ay, sən munda bæg bolung.

Kïpqaq dægən sən bæg bolung.

ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،

قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن.

214. kïpqaq — قىپچاق: قىپچاق تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى

ئاتاغلىق بىر قەبىلە. مىلادى 9 — ئەسىردىلا، بۇ قەبىلىنىڭ نامى

ئىسلام تارىخلىرىدا كورۇلىدۇ. موڭغۇل دەۋرىدە، ئۇلار ئالتۇن ئوردا

خانلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق ئاھالە ئىدى، ئۇ شۇنداقلا

ھازىرقى قازاق مىللىتىنىڭ ئەجداتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭلاشقا

مۇسۇلمان ئەسەرلىرىدە ھازىرقى قازاقىستان "دەشتى قىپچاق" ياكى

'دالايى قىپچاق' دىيىلىدۇ. «ئوغۇز داستانى» دا بەزى تۈرك

(تۈركلەردىن باشقىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قەبىلىلەرنىڭ نامى ئالاھىدە ۋەقەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈلىدۇ ھەمدە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن سۆز مەنبەسىگە دائىر بىلىملەر بويىچە ئىزاھلىنىدۇ. بۇ ئورۇندا كەم سۆزلەر بولغاچقا، قىپچاق دىگەن بۇ نامغا بېرىلگەن ئىزاھ ئانچە ئېنىق ئەمەس. ئابۇل ھاجىنىڭ كىتابىدا ئوغۇز خاقان ھىكايىسىدىن ئېلىنغان ئۇزۇندىدە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇز خاقاننىڭ بىر ئەمەلدارى ئۇرۇش جەريانىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ لەشكەرلىرىگە ئەگىشىپ كېتىپ بارغان خوتۇنى دالدىسىكى بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدا تۇرۇپ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ. كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى ئوغۇز خاقانغا ئېيتىدۇ. تۈركىي تىلدا دەرەخنىڭ كاۋىكى قىپچاق دېيىلگەچكە، خاقان بۇ ئوغۇلغا قىپچاق دەپ ئات قويدۇ ۋاھاكازا (رادىلوف نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخىدىن ئېلىندى، Das Kudatku Bilik، 1891، 5. XXXIII تە بېسىلغان).

221. kərgur — كورسەتمەك: "kər-" دىگەن پېلىنىڭ مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىسى "gür-" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "kərsət" كە تەڭ كېلىدۇ.

226. qokurdin — چىپار: "dīn" سۈپەت ياسىغۇچى قۇشۇمچە، مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "taoṭtīn" "شمالىي تەرەپنىڭ" (ئەسلى مەنىسى "تاغ تەرەپنىڭ") دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، "tərttīn" "توتلىك، توتنىڭ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، ۋاھاكازا. شېرباخ ئەپەندى بۇ سۆزنى "qokur tan" دەپ ئوقۇپ، "tan" نى پارس تىلىدىكى "tān" دەپ ھىساپلايدۇ.

227. qok — كوپ، جىق: بەك: بۇ سۆز تۈركىي تىلنىڭ غەربىي جەنۇب دىئالېكتلىرىدا (مەسىلەن، تۈرك تىلىدا) قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ

مەنىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "چىق" بىلەن ئوخشاش.

235. kəzdin yitü kaqtı — كوزدىن غايىپ بولدى: "yit"

دىگەن پېلىنىڭ "غايىپ بولماق، يوقالماق" دىگەن مەنىسى بار.

235. kəp qaçıl əmgək qəkip turdı — (ئوغۇزخان) كوپ

ئازاپ چەكتى: بۇ سوزلەرنى بانگ "kəp qıçay əmgək....."

دەپ ئوقۇيدۇ. "qıçay" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "بەختسىز"، "يوق-

سۇل" دىگەن مەنىگە ئىگە.

237. qalang bulangdin korkmas — ھىچنىمىدىن قورقمايدى-

غان: "qalang bulang" نى "qalang bulang" (> يالاڭ بۇلاڭ؟)

دەپمۇ ئورۇپ يېزىپ، ئۇنى "qalang bulang" غا ئاھاڭداش سوز

دەپ قاراشقان بولىدۇ.

238. onga: بۇ سوزنى كونتېكىستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "چېنىقىش-

تىن ئوتكەن" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. 13 — 14 — ئەسسىردە

كىتاپ بولۇپ چىققان «ئىبنۇ-مۇخېننا لۇغاتى» دا بۇ سوز "لىللا، تۇز

كوڭۇل" دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ (تۈركىيلىك ئاپتۇرلار باتتال نەشىرگە

تەييارلىغان نۇسخا، 1934-يىل، 53-بەت). بۇ سوز ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوڭاي" دىگەن سوز بىلەن مەنبەداشمۇ، قانداق؟

243. kaqar — قار: «ئوغۇز داستانى» دا بەزى تۈركىي سوز-

لەر، مەسىلەن، "kar — قار"، "katir — كېچىر"، "xam — سۇرىيە"

قاتارلىقلار "kaqar, kaqatir, xaqam" قىلىپ يېزىلغان، يەنى سوز

ئارىلىغىغا "qa" دىگەن بوغۇم قوشۇلغان. شېرىباخ ئەپەندى «ئوغۇز

داستانى» نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئەرەپ يېزىغىدا يېزىلغان بولۇشى

مۇمكىن. يۇقۇرىدىكى سوزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش "a" ئۇزۇن سوزۇق

تاۋۇش، ئۇ ئەرەپ يېزىغىدا ھەمزە بەلگىسى (ء) بىلەن ئىسپادىلەن-

گەن. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسىنى كوچۇرگۇچى بۇ بەل-
گىنى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى "oi" ھەرىپى بىلەن ئىپادىلىگەن،
نەتىجىدە "غا" بوغۇمى ئارتۇقچە قوشۇلۇپ قالغان دەپ ھىساپلايدۇ.
245—246. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 11 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق
شېئىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay, sən munda bəglərgə bolǝil baxlıǝ,

Mə, mǝng(ü)lǝp sǝngǝ bolsun kaǝarlıǝ.

ھەي، سەن مۇندا بەگلەرگە بولغىن باشلىق،

مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق.

246. ka(ɔɹ)rluk: تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر تۈرك قەبىلىسى—

نەنگ بىرى. ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدا gelolu—葛邏祿
(قارلۇق) دەپ ئاتىلىدۇ. مىلادى 774—يىلى بۇ قەبىلە قەدىمقى
ئۇيغۇر، باسمىل (باشمىل)لار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۈرك
خانلىغىنى يوقاتقان ئىدى. بۇ قەبىلە ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي
جەنۇب رايونىدا كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، 8—
ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي تۈركلەرنىڭ دائىرىسى بولغان
يەتتە سۇ ۋادىسىنى ئىگەللىگەن ئىدى، ئۇزۇن ئۆتمەي تېخىمۇ
جەنۇبقا سىلجىپ، جەنۇبىي شىنجياڭدىكى قەشقەر تەرەپىنى ئىگەللەپ،
شىنجياڭ تارىخىدا مەشھۇر بولغان قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇردى.

(O. Pritsak: «Die karachani den», *Der Islam*, Bd. 31.

1953).

249. taɔɹam: توغرا يېزىلىشى "tam—تام".

249. tungluk: توغرا يېزىلىشى "tünglük—تۈڭلۈك".

250. kalik(a) : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئومۇمەن "بىنا" دىگەن مەنىدە ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، «سوزلۇك» نىڭ ئوردا ۋە بولۇم بولۇمىدە "kalik balakana" خەنزۇچىغا 楼—lou (بىنا) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىكى "haoɭaloɭa (<haloɭa)" (ئىشك) كە ئوخشاپ كېتىدۇ.

(B. Ya. Vladimirtsov: Spavnitel'naya grammatika, str. 239.)

251. kapuluoɭ : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "قاپۇ—ئىشك" كە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە "—لۇق" نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. بۇ يەردە "قۇلۇپلانغان" دىگەن كۆچمە مەنىدە كەلگەن. 253. qəbər : ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "چۆەر—ئۇستا" غا سېلىشتۇرۇڭ.

254. tømürdə kaoɭul : بۇ ئىككى سوزنى ئىزاھلاش بىر قەدەر قىيىن. بىرىنچى سوز شۇبھىسىزكى، موڭغۇل تىلىدىكى "تومۇر" دىگەن سوزنىڭ سۈپەت شەكلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "تومۇر" نى "تەمۇر" دەيدۇ، مەسىلەن 46—قۇردا ئۇچرىغىنىدەك. ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى بىر فونېتىكىلىق قائىدىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، قوش لەۋ ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش "a, a" ھازىرقى "o, ø" گە ئۆزگەردى، مەسىلەن، "تەمۇر < تومۇر، تامۇر < تومۇر (tomur)، قامۇل < قومۇل < قۇمۇل" قاتارلىقلار). ئىككىنچى سوز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دە "ئۇزۇم شاخلىرىنى باغلاي—دىغان تال چىۋىغى" دەپ ئىزاھلانغان (تۈركچە نۇسخىسى، 1—توم، 409—بەت). شۇڭا بۇ ئىككى سوزنى "تومۇر چىۋىق"، "تومۇر كالتەك" دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ (بۇ سوزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى

شەكلى "kaqal — توقماق، كالتەك" دە كورۇلدى.

(Bang, von Gabain *Türkische Turfan—Texte*
IV, S. 448.)

256. kalaq: ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ئولتۇ-
راقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنىڭ تىلىدا قەدىمقى
تۈركىي تىلغا خاس نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەر ساقلانغان.

(Doerfer: *The khalach Texts*. 1973.)

258. yürüməy(i)n: بۇ "yürü—ماڭماق" دىگەن پېيلىنىڭ
بولۇشىز ھال پېيلى شەكلى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن
"yürümədin" دىيىلىدۇ. يەنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "يۈر-
مەي" (yürümədin > yürüməyin > yür(ü)məy).

260. tartaoşiz — تېرىلمىغان: "tartioşlaqu" دىگەن ھەركەت-
نامغا "siz" دىگەن ئىنكار قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن.

261. yazı — تۈزلەڭلىك: بۇ سۆز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلغا خاس
سۆز بولۇپ، "تۈز، تۈزلەڭلىك" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ.

261. jürqit — جۇرچىت: «سۆزلۈك» نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە،
بۇ سۆز خەنزۇچىغا "Nüzhen — 女真" دەپ تەرجىمە قىلىنغان
(116 - قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتىن پايدىلىنىڭ).

261. dädür: بۇ سۆز "dä — دىمەك" دىگەن پېيلىنىڭ بۇيرۇق
دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلىدىكى "دىگۈز - گە باراۋەر كېلىدۇ.

271. nekər: نوکەر: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىرقى زامان
موڭغۇل تىلىدا، بۇ سۆز "يولداش" دىگەن كۆچمە مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

273. kaqatir — قەچچىر: توغرا شەكلى katir. ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىدىكى "قېچىر" غا سېلىشتۇرۇڭ.
275. yaxki : yakxi — ياخشى "نىڭ تاۋۇش ("قى" بىلەن "ش")

ئالماشقان شەكلى.

276. barmakluoq josun billig : بۇ سۆزلەرنىڭ ئىزاھىدا،
ئالمىلار ئارىسىدا ئىختىلاپ بار. بانگ بىرىنچى سۆز "barsaklik —
مەھربانلىق" (<baqĩrsaklĩoq>) نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى،
ئىككىنچى سۆز "tüzün — ئادىل" نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى،
ئۈچىنچى سۆز "billig < biliglig — بىلىملىك"، "كىشى" ياكى "ئەر"
سۆزى چۈشۈپ قالغان دەپ ھىساپلايدۇ. بىز كۈنتېكىستقا ئاساسەن
بۇ ئۈچ سۆزنى "يولنى (قانداق) مېڭىشنى بىلىدىغان ئادەم
(barmakluoq "barmak" دىگەن پېلىنىڭ سۈپەت شەكلى،
"josun ~ yosun" نىڭ مەنىسى "ئۇسۇل، چارە"، "billig ~ bilgũlũg"
"bil- — بىلىمەك" دىگەن پېلىدىن كەلگەن) دەپ تەرجىمە قىلىشقا
بولىدۇ دەپ قارايمىز.

277. kanoŋa — چوڭ ھارۋا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "چوڭ ھارۋا"
ئومۇمەن "kangli" دىيىلىدۇ (DTS. P. 419). پەقەت ھازىرقى
سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي رايونىدىكى بەزى تۈركىي دىئالېكتلىرىدە
دىلا "ھارۋا" "قانغا، قاڭا" دىيىلىدۇ (رادلوف: «تۈرك تىلى دىئالېكتلىرى
لېكتىرى لۇغىتى»، 2-توم، 80-بەت). "kangli" (ئېلىمىزنىڭ
يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخنامىلىرىدا kangli — 康里 دەپ
يېزىلىدۇ) قەدىمقى تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى (ھازىرقى قازاق
مىللىتى ئىچىدىكى قەبىلە نامى ئىچىدە بۇ نام بار). ئېلىمىزنىڭ
تارىخنامىلىرىدىكى مەشھۇر gaoche — 高车 (قاڭلى) بۇ نامنىڭ
مەنەن تەرجىمىسىدۇر.

290. sīndu: ھىندىستاننى كورسىتىدۇ. ئېلىمىزنىڭ تارىخنامە-
لىرىدىكى 身毒—shendu (ھىندىستان) دىگەن ئىسىم بۇ سۆزنىڭ
ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ھىندىستان "ئەنەك-
تەك" دەپ ئاتىلىدۇ. "ئەنەكتەك" دىگەن بۇ نام قەدىمقى سوغدى
تىلىدىن كىرگەن (AG. 298).

290. tangoqut: تاڭغۇت غەربىي شىيا (مىلادى 1032—1227—
يىللار) نى يەنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى 唐兀—tangwu (تاڭ-
غۇت) نى كورسىتىدۇ. م. قەشقىرنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دىگەن
ئەسىرىدە (1-توم، 28- ۋە 29- بەت قاتارلىق جايلاردا) بۇ نام
"يېقىن چىنغا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى" دىيىلىدۇ.
پېللىئوت ئەپەندى بۇ نام جۇڭگودىكى گەنسۇنى كورسىتىدۇ دەپ
ھىساپلايدۇ. بەزى تۈركىي تىلىدىكى تارىخ ماتېرىياللىرىدا بۇ نام
زاڭزۇلارنىمۇ كورسىتىدۇ.

291. xam: xaojam "خام" دىن كەلگەن، سۇرىيىنى كورسىتىدۇ
(پېللىئوتنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسەن).

295. bilig: bilgülig—بىلىدىغان" دىگەن سۆزنىڭ خاتا يېزى-
لىپ قالغان شەكلى.

296. barkan: پېللىئوت ئەپەندى بۇ سۆزنى "باراق" دەپ
ئوقۇيدۇ ھەمدە بۇنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى 八刺—baci بىلەن
مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. رادلوف بۇ سۆزنى "باچاق" دەپ
ئوقۇيدۇ. شېرباخ ئەپەندى "باراقا" دەپ ئوقۇيدۇ. «دىۋانۇ
لۇغاتىت تۈرك» نىڭ 1-توم، 378-بېتىدە "بارخان" دىگەن
ئىسىم بار. 290-قۇردىن 300-قۇرغىچە بولغان بۇ ئابزاسنىڭ
مەزمۇنى ئابۇل خازىنىڭ كىتاۋى (رادلوف نەشرىگە تەييارلىغان نۇس-

خىنىڭ XXXII بېتىگە قاراڭ) دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: "شۇندىن كېيىن، (ئوغۇز خاقان) خىتاي ۋە نۇجېن (جۇرجىت) نى بوي سۇندۇ-رىدۇ، يەنە تاڭغۇتنى بوي سۇندۇرىدۇ. تاجىكلار (大食人) تاڭغۇتنى تىبەت (tūbut) دەپ ئاتايدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ يەنە قارا خىتايىنى بوي سۇندۇرىدۇ. قارا خىتاي چوڭ بىر دۆلەت، ئۇ يەرنىڭ ئادەم-لىرىنىڭ يۇزى ھىندىلارنىڭكىگە ئوخشاش قارا كېلىدۇ." بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «ئوغۇز داستانى» دىكى "بارقان" غەربىي شىيا (قارا خىتاي) نى كۆرسەتسە كېرەك.

301. masar : پېللىئوت بۇ سۆز مىسىرنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ دەلىل - ئىسپاتى يېتەرلىك ئەمەس (پەقەت بۇ سۆزنىڭ تاۋۇش جەھەتتە مىسىرنىڭ ئەرەپ تىلىدىكى شەكىلىگە يېقىن كېلىدىغانلىغىغا قاراپ ئېيتىلغان). شۇڭا بىز تاۋۇش تەلەپپۇزىغا ئاساسەن "ماسار" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

312. moz : "boz - بوز" دىگەن سۆزنىڭ ۋارىياتى، يەنە "muz - مۇز" دەپ ئوقۇشقىمۇ بولىدۇ.

314. tūximəl : شېرباخ ئەپەندى "سېھرىگەر بۇدستۋا" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ، مۇنداق تەرجىمە قىلىش خاتا. «سوزلۇك» نىڭ شەخىسلەر بۆلۈمىدە "تۇشمەل" دىگەن سۆز خەنزۇچىغا 臣 - chen (ۋەزىر، ئەمەلدار) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ سۆزنى "ۋەزىر" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

318. ta : پارىسچە سۆز بولۇپ، "تا.....گىچە" دىگەن مەنىدە.

323 - 327. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 13 بوغۇملۇق توت مىسرالىق شېرىدۇر (مۇقەددىمە قىسمىغا قاراڭ).

327. talay turur - ئىگەللەنگەن، ئىشغال قىلىنغان: بىرىنچى

سوز "tala—تالماق" دىگەن سوزنىڭ ھال پىيل شەكلى.
329. øgüt: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "نەسەھەت قىلماق" مەنىسىگە
ئىگە (S. AG. 323).

332—334. توۋەندىكىسى 14 بوغۇملۇق ئىككى مىسالىق شېئىر.

Ay, (ooqlum) мәning kengülüm awnı tilәp turur,
Karı boloqumdan мәning kaqizluoqum yok turur.
ھەي (ئوغۇللىرىم) ئوۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۈچۈن، ئوۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ.

334—336. توۋەندىكىسى 12 بوغۇملۇق ئىككى مىسالىق شېئىر:

Kün, ay, yultuz tang sarioja sәnlәр barıng,
Kök, taoj, tәngiz tün sarioja sәnlәр barıng.
كۈن، ئاي، يۇلتۇز، سىلەر تاڭ ئاتارغا بېرىڭلار،
كۆك، تاغ، دېڭىز، سىلەر تۇن قاراڭغۇسىغا بېرىڭلار.

367. buzuk, uq ok: ئەرەپ تارىخچىسى ئىبنال-ئاتىخىرنىڭ
ماتىرىيالغا (12 ئەسىرگە مەنسۇپ) ئاساسلانغاندا، تۇركلەرنىڭ گۇس
قىسمى "buzuk" ۋە "uq ok > uquk" دىگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنمە-
دىكەن. قەدىمقى تۇرك يېزىقىدىكى «كۈل تىكىن مەڭگۈ تېشى» دا
غەربىي تۇركلەر "ئون ئوق" دەپ ئاتالغان. شىمالىي قۇملۇقتىكى
قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان «مويۇنچۇر مەڭگۈ
تېشى» دا (11-قۇر) تىلغا ئېلىنغان. "üq karluk" "üq ok" نى
كورستەمدۇ، قانداق.

372—376. توۋەندىكىسى 8 بوغۇملۇق 8 مىسالىق شېئىر.

Ay, (ooq)ullar, kəp mən axtum.

Uruxoqular, kəp mən kərdüm.

Jida bilən kəp ok attum.

Ayoqi birlə kəp yürüdüm.

Duxmanlarni yioqlaoqurdum.

Dostlarumnı mən küldürdüm.

Kək təngrigə mən etätüm.

Sənlərgə bəramən yurtum.

هەي ئوغۇللىرىم، مەن كۆپ ياشىدىم،

كۆپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم.

يا بىلەن كۆپ ئوق ئاتتىم.

ئاينىغىر بىلەن كۆپ يوللارنى كەزدىم.

دۈشمەنلەرنى زار قاخشىتىپ،

دوستلارنى مەن شات ئەيلەتتىم.

تەڭرى ئالدىدا بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم.

يۇرتنى ئەمدى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن.

سوزلۈك

سوزلەر توۋەندىكى ھەرپ تەرتىۋى بويىچە تىزىلدى:

a, ə, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, ɵ, p, q, r, s, t, u, ü, v, w, x, y, z.

A			
adak	پۇت	anlar	ئۇلار
aduq	ئېيىق	antaoq	ئۇنداق
aoqiz	ئېغىز	aq-	ئاچماق
ak	ئاق	ara	ئوتتۇرا، ئارا
aka	ئাকা	art	ئارقى، كەينى
al	ھال، قىزىل	artik	ئارتۇق، ئوشۇق
al	ئالدى	astur-	ئاستۇرماق
al-	ئالماق	at	ئات
altun	ئالتۇن	at-	ئاتماق
altun kazuk	تومۇر قوزۇق	ata	ئاتا
amirak	دوست، ئامراقلىق	atax	ئوت
amti (~əmti)		atla-	ئاتلانماق، يولغا چىققاق
ana	ئانا	aw	ئوۋ
angaq(u) (~ anguq(u))	چىراي، تۇرۇق	awla-	ئوۋ ئوۋلىماق
		ax	ئاش، تاماق

axa-	چوڭ - چوڭ يېمىش
ay	ئاي
aya(n)	نۇرلۇق، ئايان
ayoqir	ئايغىر
ayt-	ئېيتماق
azlik	ئازلىق

Ә

äl kün (~gün)	ئەل - جامائەت، خەلق
əmgäk	چاپا
əmti	ئەمدى
ər-	ئىدى
ərdäni	گوھەر
əriz kaoqiz	باتۇر، بۈرەكلىك
ərkäk	ئەر، ئەركەك
ərtä	ئەتسەن
ət	ئەت، گوش

B

baqla-	باغلىماق
bak-(aqlizojä bak-)	بوي سۇنماق، ئاغزىغا قارىماق
bakın-	بېقىنماق
bakıntur-	بېقىندۇرماق
baluk (~balik)	
bar	بار

bar-	بارماق
baroju	سوغا
barkan	بارقان
bas-	باسماق
bax	باش
baxa-	ئۇتماق، يەتمەك
baxla-	باشلىماق، يېتەك- چىلىك قىلماق
baxlan-	باشلانماق
baxlik	باشلىق
bədən	بەدەن
bəndəng	بەندۇڭ
bədük	بۇيۇك
bədüklä-	چوڭ بولماق
bəg	بەگ، ئەمەلدار
bək	بەك، ئىنتايىن
bəlbaq	بەلۋاغ
bəlgü	بەلگە
bən (~mən)	مەن
bər-	بەرمەك
bərg	تارتۇق
bərik (~bərək)	مۇستەھكەم
bil-	بىلىمەك
bilbaq	بىلۋاق
bilgür-	بىلدۈرمەك، ئىپا- دىلىمەك

bilgä بىلىملىك، دانىشمەن

billig (< bil-gülük) ئوقۇلۇشلۇق

bildür- بىلدۈرمەك

bildürgülük ئوقتۇرۇش

bir بىر

bir- (~bär-) بىر

birinqi بىرىنچى

birkä قىيىن، ئازاپ

birlä بىللە

birlä- بىرلەشمەك

birtür- بەرگۈزمەك

biti- يازماق

biz بىز

boda- كوز يورماق،

يەڭگىمەك

bol- بولماق، ئايلانماق

boqaz بويىدا قېلىش

bəri بۆرە

bu بۇ

buoqu بۇغا

buyan بەخت

buyur- بويرىماق

bulung يوتىلىش، بۇلۇڭ

buzaoq موزاي

buz- بۇزماق

buzuk بۇزۇق (خاس)

ئىسىم)

D

dost دوست

dostluk دوستلۇق

düxmän دۇشمەن

I

iki ئىككى

ikinqi ئىككىنچى

ilgärü ئىلگىرى

ilqi ئەلچى

ini ئىنى، ئۇكا

iq ئىچى

iq- ئىچمەك

iqagü ئىچ - باغرى

itil ئىتىل دەرياسى

(ۋولگا دەرياسى)

isioq ئىسسىق

J

jalbar- يالۋۇرماق، يېلىند

ماق

jan يان

janguk (~ yanguk) يانگۇك

jap- ياسىماق، چاپماق

japtur-	ياساتماق، چاپتۇر -
	ماق
jarla- (~qarla)	
jarlik	يارلىق، بۇيرۇق
jida	نەيزە
jong	سوك
jüräk	يۇرەك

K

käl-	كەلمەك
kənä	يەنە
kängäx-	كېڭەشمەك
käq-	ئۆتمەك، كەچمەك
käqä	كېچە
käräk	كېرەك
kik	ياۋايى ھايۋان
kil- (~käl-)	
kim	(باغلىغۇچى)
kir-	كىرمەك
kix	بۇلغۇن
kixi	كىشى
kägüz	كوكس، كوكرەك
kök	① كوك ② ئاسمان
köl	كول
köngül	كوڭۇل
köp	كوپ

kör-	كورمەك
körgür	يوليورۇق
kөрüklük	چىرايلىق، كوركەم
köz	كوز
kөzdän yit-	كوزدىن يۇتمەك
kül-	كۈلمەك
kümüx	كۈمۈش
kün	كۈن
kündünki	جەنۇپ تەرەپتىكى
kün batuxi	كۈن پېتىش، غەرب
kün toquxi	كۈن چىقىش
küta-	كۈتمەك، قارىماق

K

kabuquk	يوجۇق، كۈلۈك
kaqan	خاقان
kaqar	قار
kaqarluk	قارلۇق
kaqatir	قېچىر
kaqiz	قەيسەر
kaqul	كالتەك
kal-	قالماق
kalaq	(خاس ئىسىم)
kalik(a)	ئىشك
kalkan	قالقان
kamaq	بارلىق، ھەممە

kanka	ھارۋا
kapuluq	قۇلۇپلاغلىق
kaq-	قاچماق
kara	قارا
karangojuluk	قاراڭغۇلۇق
kari	قېرى
kart	قېرى
karindax	قېرىنداش
karxi	قارشى تۇرۇش
kataqla-	① ئەگەشمەك ② قوغدىماق
qax	قاش
kayoqu	قاينغۇ
kidik	بوي، چەت، ياقا
kil-	قىلماق
kiliq	قىلىچ
kimiz	قىمىز
kipqak	قىپچاق (قەبىلە نامى)
kirik	قىرىق
kiz	قىز
kiz	ئاز ئۇچرايدىغان، قىس
kizil	قىزىل
koruk	قورقماق
koy	قوي
koy-	قويماق

kuojulojuluk	يورۇق
kulan	ياۋا ئات، قۇلان
kulaq	غۇلاچ
kumuz (~kimiz)	
kurikan	چېدىر، ئاۋۇل
kuriltay	قۇرۇلتاي
kut	بەخت
kux	قۇش
M	
masar	(خاس ئىسىم)
mən	مەن
məng	مەڭ
mənggü	مەڭگۈ
min	مىنمەك
mez (~bez)	بوز
muz	مۇز
mürən	ئېقىن، دەريا
N	
nəmə	نەرسە
nəpsiki	چىرايلىق، نەپىس
nəqük	نەمىشكە، قانداق
	قىلىپ
nəkər	نۆكەر
O	
ooqul	ئوغۇل

ooquz	ئوغۇز
ok	ئوق
ol	ئۇ
oltur-	ئولتۇرماق
on	ئون
ong	ئوڭ
onga	چىنقىشتىن ئوتكەن
ordu	ئوردا
orman	ئورمان
oxu	ئاشۇ، مۇشۇ
oxul	بۇ

Ө

egüt	نەسىھەت
egüz	دەريا
өл-	ئۆلمەك
өлүг	ئۆلۈك
өлтүр-	ئۆلتۈرمەك
өnglük	چىراي، رەڭ
өтә-	(مەجبۇرىيەتنى)
	ئۆتمەك
өz	ئۆز
өzә	يۇقۇرى
өzı kalmadı	ھالدىن كېتىش

Q

qak	چاغ، ۋاقت
-----	-----------

qakır-	چاقىرماق
qalang bulang	ھەر قانداق نەرسە
qamat (~qī-mat)	غەزەپ
qong (~jong)	
qap (~jap ~ yap-)	
qarla (~ jarla-)	يارلىق چۇشۇرمەك، چاقىرماق
qəbər	چىۋەر
qərik	چېرىك، ئارمىيە
qərik qək-	ئەسكەر چىقارماق
qıraç	چىراي
qok	كوپ، ناھايىتى
qokur(din)	چىپار
qubuk (~qibik)	چىۋىق
qubuyan	لەززەتلىك

S

sakal	ساقال
sakla-	ساقلىماق
saklap	(خاس ئىسىم)
sanaqu luksiz	سانسىزلىغان
saq	چاچ
sarı	تەرەپ
sarun-	ياپىماق
sən	سەن

toqju-	تۇغۇلماق
tong	توك
toy	توي، زىياپەت
tөл	ئېغىر ئاياق
tört	توت
terülük	قانۇن
tuqj	تۇغ، بايراق
tunluk(~ tünlük)	تۇڭلۇك
tur-	① تۇماق ② يار- دەمچى پېتىل
tut-	تۇتماق
tutulunq	تۇرۇش، جەك
tüg	تۇك
tülükfäg	تۇكلۇك
tün	تۇن
tüp	تۇپ، يىلتىز
tür-	يىغىشتۇرماق، تۇرمەك
türük	تۇرك
tüx	چۇش
tüx-	چۇشمەك
tüximəl	ۋەزىر
tüzün	كوڭلى تۇز، لىلا

U

ud	بۇغا
uqjuz	ئوغۇز

ukoquluk	ئېقىللىق
uluqj	ئۇلۇغ
uq-	ئۇچماق
ur-	ئورماق
uruqj	ئۇرۇق، ئەۋلات
urum	شەرقىي رىم
urus	رۇس
urux-tokux	ئۇرۇش - جەك
uruxoju	ئۇرۇش، جەك
usuqj	ئۇسسۇزلۇق
uxbu	ئۇشۇبۇ، بۇ
uyu-	ئۇخلىماق
uz	ئۇز، نازۇك
uzun	ئۇزۇن

Ü

üləxtür-	ئۈلەشتۈرمەك
ünqü	ئۈنچۈ - مەرۋايىت
üq	ئۈچ
üqəgü	ئۈچەيلەن
üqün	ئۈچۈن
üqünq	ئۈچىنچى
üst	ئۈست
üy	ئوي

X

xaoqam(~xam)	سۈرىيە
---------------	--------

xax-	ئەجەپلەتمەك، ھەي-	yax(a)qan	ياشاتقان، ئومۇر
xira	ران قالماق	yaxkī (~ yakxī)	ئۈزلەك
xul	جوزا، شرە	yazī	شامال
xungkar	بۇ	yəl	يەر
xük	شۇڭقار	yər	يىمەك
	شۇك، جىم	yi-	ئەۋەتمەك
	Y	yibər-	خام
ya	يا	yig	يىگىت
yaqir (~ jaoir)	مورە	yigit	يۈتمەك
yak	ياق، چەت	yit-	ياغاچ
yakxi	① ياخشى ② ئىد-	yīoqaq	ھايۋانلار، يىلقى
	تايىن	yilki	يوق
yakut tax	ياقۇت	yok	يۇلتۇز
yaloquz	يالغۇز	yulduz	تەيىنلىمەك، ئە-
yaman	يامان، ئەشەددى	yumxa (~ jumxa)	ۋەتمەك
yangak	تەرەپ	yurt	يۇرت، ئەل، دولەت
yari-	نۇر چاچماق	yüklə-	قاچىلىماق، يۈكلە-
yaruk (~ jaruk)	يورۇق	yürü-	مەك
yat-	ياتماق		يۈرمەك، ماڭماق

古代维吾尔史诗
乌古斯可汗传说

《维吾尔文》

刊布者：耿世民、吐尔逊·阿尤甫
责任编辑：努尔穆罕默德

民族出版社出版 新华书店发行
民族印刷厂印刷

开本：850×1168毫米1/32 印张：3 1/8

1980年11月第1版

1981年6月北京第2次印刷

平装本印数：25,201—33,700册 定价：0.28元

书号：M1049(4)92

书号 M 10049 (4) 92

定价 0.28 元